

MEDIAEVALLIA

2014

КН. 7

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

MEDIAEVALIA

год. IV

2014

кн. 7

Mediaevalia

Списание на катедрата по "Стара история, тракология и средновековна история"

Съставител и редактор на броя: доц. Ивайла Попова

Главен редактор: проф. дин Красимира Гагова

Редакционна колегия: д-р Васил Нинов, Антоан Тонев

Адрес за кореспонденция: editorial@mediaevalia.eu

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

К О Н Ф Е Р Е Н Ц И Я

27.11.2013 г.

ЕТНОКОНФЕСИОНАЛНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ: ПОГЛЕД ОТВЪН И ОТВЪТРЕ

*Проектът е по НИС, №12/2013 г.

В настоящият том цитиранията в критическия апарат са оставени без промяна по изрична молба от авторите.

Съдържание

<i>Стефан Колев</i> Доклад на теренните проучвания по проект на тема: ЕТНОКОНФЕСИОНАЛНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ: ПОГЛЕД ОТВЪН И ОТВЪТРЕ	1
<i>Георги Димов</i> Еврейското присъствие в Апулия (Южна Италия) през XI-XII век	9
<i>Елена Койчева</i> Арменците върху етническата карта на Балканите от края на XI – началото на XIII век	14
<i>Златина Каравълчева</i> Странноприемниците във византийската манастирска култура	24
<i>Ивайла Попова</i> Реликви и мощи в Истрия и Далмация през 15 век	34
<i>Пенка Данова</i> Етноконфесионални отношения в градовете по западното Черноморие през погледа на Корнелио Мани (1638-1892)	47
<i>Мира Маркова</i> Житейският разказ и динамиката на балканската действителност (из живота на населението по българо-сръбската граница)	60

Доклад на теренните проучвания по проект на тема:
**ЕТНОКОНФЕСИОНАЛНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ НА
БАЛКАНИТЕ: ПОГЛЕД ОТВЪН И ОТВЪТРЕ**

(18-19.06.2013 и 29.09.2013)

С ръководител: доц. д-р Ивайла Попова

Стефан Колев

Велико Търново и Арбанаси

1 Ден – 18.06.2013

Сутринта групата се събира в двора на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Поемаме на път за Велико Търново. След по-малко от три часа се настаняваме в хотел в центъра на града. Следва културната програма.

Започваме с обиколка на хълма Царевец. Крепостта, строена през периода на Второто българско царство, е претърпяла значителна реконструкционна дейност, за да придобие съвременния си вид. Влизаме през главния вход по дървен мост. Впечатление правят водохранилищата и основите на множество жилищни, административни и военни сгради. Минаваме покрай паметника, посветен на обявяването на Независимостта на България на 22 септември, 1908г. Една от новите придобивки в комплекса са макетите на стенобойни машини. Изкачваме се по стръмни стъпала, за да достигнем мястото на Патриаршеския дворец. Указателни табели и схеми показват начина, по който е изглеждал той през XIII век. Отчетливо се вижда и докъде е било съхранено автентичното строителство. По-голямата част от това, което се вижда, е възстановка от 1981 г. Всъщност виждаме изцяло наново съградена Патриаршеската църква. Но днес това е паметник-музей, а не действащ храм. Вътрешните стени са обрисувани със стенописи разказващи по вълнуващ начин за светлите и тъжни дни на Българската държава. Единствено запазени оригинални са няколко камъка в олтарната апсида. Хвърляме бегъл поглед към мястото, където се е намирал самият дворец на владетеля. Днес там има открита сцена за представления. Обиколката ни продължава в посока към Лобната скала. Минаваме покрай основите на няколко църкви, една от които най-вероятно е била тази, посветена на св. Иван Рилски. По пътя виждаме и напълно

възстановената Асенова порта, водеща към едноименния квартал. Впечатление прави и един сравнително наскоро открит таен вход към крепостта. Последният обект, който разглеждаме в рамките на Царевец е Балдуиновата кула. За тази бойна кула се носят редица легенди. Две неща трябва да бъдат отбелязани. Първо, тя е възстановена като точно копие на прочутата кула от Червен и второ – би било хубаво стъпалата, водещи към върха, да са по-добре обезопасени.

На хълма Трапезица тече усилена археологическа дейност. Възстановени са част от крепостните стени. Има план да се прекара въжена линия, свързваща го с Царевец.

Следобед посещаваме село Арбанаси.

Най-характерните елементи за него са типичните къщи-крепости и многото църкви. По време на престоя ни тук разглеждаме най-добре запазеният шедьовър от Възраждането – Констанцалиевата къща. Тя е двуетажна постройка. На втория етаж се намират жилищните помещения – салон, дневна, столова, спалня, както и специална стая за родилка. Освен това са запазени и два клозета, което също е любопитен факт. На долния етаж са се намирали конюшна, стая за прислуга, кухня. Днес там се помещава богатият сувенирен магазин. Със съжаление научаваме от местните, че някои други къщи-шедьоври вече са запустели и не могат да се посетят.

Имаме щастието да бъдем допуснати до един наистина уникален храм – гробищната църква „Св. Атанасий“. Тя се състои от основен храм и пристроен малко по-късно параклис, посветен на св. Харалампий. Храмът е зографисан 1667г., а параклисът малко по-късно – през 1726г. Сред стенописите, които може да видим се открояват Христовите страдания, Великите празници, Богородичен акатист и разбира се литургистите, сред които най-важно място заема патронът на църквата – св. Атанасий Александрийски.

„Рождество Христово“ е другият значим храм, който посещаваме. Това е може би най-популярната църква в селото. Състои се от основен храм, към когото е залепен параклис, посветен на Йоан Кръстител и Г-образен коридор, всичко това, обединено под един покрив. Стенописите по стените са основно от два периода – края на XVI в. и XVII в. Заслужава си да отбележим ранните фигури на светците воители – Теодор Тирон и Теодор Стратилат, дървеният иконостас, който е донесен от друг храм и поради това разпятието не е на върха, а е до него, св. Троица изобразена на тавана по нетипичен за онзи период ред. На източната стена на притвора са любопитните сцени, изобразяващи

мъките и страданията на грешниците, част от мащабната композиция на Страшния съд. Внимание заслужава и мащабната композиция на Дървото на Йесей. На една от външните стени на параклиса, посветен на св. Йоан Кръстител се намира и значимата композиция „Колелото на живота”. В обобщение може да споменем, че тази църква е най-богатата откъм стенописи и сюжети в България, като общият брой на сцените е няколко хиляди.

Посещаваме и църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил”. Тя се оказва твърде различна от това, което сме гледали дотук. Основна отличителна черта е, че тук при стенописването (1760 г.) се набляга не толкова на сюжетите, колкото на самите образи. Те са много по-големи от тези в „Рождество Христово”. Освен това бих казал, че се създава едно по-приказно усещане в самия храм. Трябва да се отбележи и уникалната звукова система, с която разполага храмът – специални отвори и кухини в тавана и стените.

Последният обект, който приковава вниманието ни в Арбанаси, е манстирът „Св Богородица”. В сегашния си вид той е реконструиран през XVIII в. Най-ценното му богатство е икона на Дева Мария, за която се твърди, че има чудотворни свойства. Още през XIV в. е излекувала дете.

Вечерта се прибираме във Велико Търново.

Правим кратка разходка по Самоводската чаршия. Запознаваме се с майсторството на местните занаятчии и търговци. Обръщаме внимание на къщата на Емилиян Станев, хана на Хаджи Николи и къщата с маймунката.

Когато пада мрак, ни чака нова изненада – ще наблюдаваме уникалния за Европа аудио-визуален спектакъл „Звук и светлина”. В рамките на двадесетина минути чрез множество разноцветни светлини, огряващи Царевец, лазери, камбанен звън и драматична музика се разкрива историята на Второто Българско Царство (1185-1393).

2 Ден – 19.06.2013

На сутринта посещаваме и Асенова махала. Услужливите домакини ни посрещат любезно. Уредник в църквата „Св. Четиридесет мъченици” обстойни ни разказва за

историята на храма и последните нововъведения, които са направени. Впечатление правят гробовете на прословути български владетели, което превръща мястото в своеобразен Пантеон. Идеята се появява след откриването на гроб, за който се твърди, че е на самия цар Калоян (1197-1207). Има немалко доказателства в подкрепа на такова твърдение. В храма се намират символични гробове на български владетели от Средновековието, а също така и на св. Сава Сръбски. В църквата са посатвени и някои известни паметници като колоните на Омуртаг, Иван Асен II и колоната от Родосто. Впечатление правят някои запазени, но силно повредени стенописи, датирани от периода на Второто Българско царство.

Другата църква, която привлича вниманието ни в Асенова махала, е „Св.св Петър и Павел“. Издигането и се осъществява по времето на цар Калоян, а цял манастирски комплекс се появява по времето на цар Иван Асен II. Стенописите в храма са от три основни периода – XIII в., XV, и XVI в. Най-богато са съхранени тези от втория период. Сред тях се открояват композициите Дейзис, Дърво Йесеевео, образите на св. Иван Рилски, св. Петър и св Павел, архангелите Гавраил и Михаил и други. Безспорен интерес предизвикват и още две неща в храма. На северната стена в близост до входа на храма е изобразен един ангел, който досущ прилича на католически кардинал. Това се обяснява с унията, която се сключва между Източната и Западната църква. Другото е старата библиотека, която се предполага, че е била зазидана в едно отделение на стената на храма от патриарх Евтимий, с цел да съхрани българска книжнина. За съжаление тази оригинална литература е разкрита преди Освобождението на страната от Турско робство и съответно е била унищожена от представителите на османската власт. В двора на църквата се намира и символичният гроб на 101 български боляри, които са били екзекутирани след падането на Търново през 1393г.

Друг интересен обект в Асенова махала е църквата „Св Димитър“, но тя не подлежи на посещение от наша страна.

Не пропускаме и местния археологически музей. Тук сред богатата колекция от артефакти, свързани основно с античния град Никополис Ад Иструм и разбира се средновековното минало на Търново впечатление прави едно погребение на знатен мъж, тракийски династ, датирано ср. V в. пр.н.е.

След като сме дошли до Велико Търново е редно да хвърлим един бегъл поглед и към най-новата атракция – мултимедийния посетителски център „Царевград Търнов“. В

тази експозиция посредством електронни информационни табла и множество скулптурни фигури се представят основните елементи на средновековното ежедневие. В това число – царската слава, военните успехи, духовността, занаятчийството, книжовната дейност. Като цяло изложбата е насочена към по младата и любителска аудитория, но безспорно модернистичният и вид би могъл да запали интерес за бъдещи срещи с историята у множество хора.

Следващата ни спирка е Преображенският манастир. Въпреки че е създаден през XIV в. не е останало нищо от този ранен период. Това, което виждаме днес, е плод на строителна, зографска и резбарска дейност от XVIII в. Най-впечатляващите съкровища са иконостатът, „Колелото на живота” от Захари Зограф и някои стенописи, изобразяващи светци, сред които бих отличил редкия образ на св. Тривелий.

След това потегляме към Килифаревския манастир „Рождество Богородично”. Основан през XIV в. от Теодосий Търновски и място, където се обучавали стотици ученици, сред които и самият бъдещ патриарх Евтимий, в периода на османската власт мястото запада. През XIX в. обаче започва възраждането на тази света обител. Тогава се съгражда и днешната голяма църква посветена на св. Димитър от прочутия самоук майстор Колю Фичето.

С разглеждането на този обект приключва и нашата теренно-проучвателна дейност. Следва прибиране към София.

Асеновград

1 Ден – 29.09.2013

Този ден беше посветен на едно пътуване до известния като български Ерусалим Асеновград.

Точно бяхме паркирали автомобилите, когато получихме информация, че ни очакват в храм „Св. Николай”. Веднага се отправихме натам.

В двора на комплекса ни очакваше отец Йордан Георгиев. Любезният домакин се беше подготвил за гощавка с манастирски боб, ракия и вино, които произвежда сам. Много бяха любопитни историите, които научихме за църквата и местните обичаи. Отец

Йордан се оказа човек отделящ сериозно внимание на благотворителността. Често се случва в двора на храма да се редят хора, очакващи гощавка в тези трудни времена. Сладкодумният свещеник обяснява и за местния обичай Каленици, който се изпълнява от младите момичета на Еньовден. Що се отнася до храма – той е трикорабна едноабсидна сграда с емпория и без нартекс. Строен е в този си вид в началото на XIX век. Внимание заслужава дървеният иконостас дело на неизвестен автор. В двора на църквата е изграден и един параклис-костница, посветен на св. Симеон и св. Трифон, които са покровители на двата основни поминъка на местното население – копринарство и лозарство.

След като разглеждаме комплекса си взимаме сбогом с домакините и продължаваме своето проучване с близкоразположения храм „Успение на Св. Богородица”. Той се счита за най-стария енорийски в града, макар че сведения за него имаме от 1720 г, а над входа се вижда изписана годината 1765. Интересен е с това, че е вкопан в земята. Най-голямото му богатство е ажуреният иконостас. Характеризира се с богато фигурално и тематично разнообразие – флорални мотиви, митологични същества, сцени от Стария и Новия завет. Впечатление прави и изписаната отвън камбанария с часовник. Тя е градена през 1877г. от брациговски майстори.

Следващият обект е доста впечатляващ. Като вещ наблюдател на един хълм се е разположила малка еднокорабна базилика – „Св. Йоан Кръстител”. Датирана е някъде XII век, както е изписано на един камък в близост до църквата, на който може да се види и образът на светеца. За съжаление е затворена и единственото, което може да направим е да се насладим на автентичната външна архитектура.

В близост подминаваме и един параклис, посветен на „Въведение Богородично”.

Следващата ни голяма цел е „Св. Богородица – Благовещение”. Църква на това място има още през средните векове, но до наши дни не е достигнало много от нея. Съвременният храм е свързан с деветнадесетото столетие. Тук при изписването на аязмото, посветено на „Св. Йоан Кръстител” гениалният Захари Зограф доказал своето майсторство през 1838 г. Всъщност като не подценявам работата на майсторите одринчани в главния храм, смея да твърдя, че аязмото е най-привлекателната част на църковния комплекс. Освен рисунките на Захари Зограф тук се намира и една чудотворна икона на св. Богородица - Умиление, която всяка година се отнася с литийно шествие до Бачковския манастир на двадесет и петия ден от Великден. Друг любопитен момент са

рибките, които плуват в аязмото. Именно заради тях, някои хора наричат църквата: „Рибната Богородица”.

Следващите обекти, които посещаваме, се намират в квартал Амбелино.

Внушителна е църквата „Св. Георги”. Със своята дължина от 35 м. И ширина 18м. Това е най-големият храм в града. Вероятно за първи път тук се появява църква в средата на XVII в., но днешният храм е от XIX в. Смята се, че той е копие на „Св. Георги” от Зографския манастир. Майсторите, които изработват украсата, са от Одринската школа. Впечатление прави, че над входа за наоса е изобразен св. Стефан, а не патронът на храма – св. Георги. Интерес предизвиква и масивната камбанария. Тя е истински архитектурен паметник на културата – масивна възрожденска сграда, на която е бил монтиран и първият градски часовник в Асеновград – изработен през 1872г. във Виена. Трябва да се отбележи и училището, което е функционирало към храма.

В близост се намират и параклисите „Св. Стефан” и „Св.св. Козма и Дамян”. Те са отделни сгради със самостоятелни входове, но с долепени надлъжни стени. Това е позволило да се изгради вътрешен вход, който да ги свързва. Изключително ценни иконостаси от XVII в. и икони от XVIII и XIX се съхраняват тук. Според една легенда тук починал и видният възрожденец Паисий Хилендарски.

В центъра на града посещаваме историческия музей, притежаващ повече от 1000 музейни единици. По особен интерес предизвиква археологическата колекция. Тя включва каменни и костни оръдия на труда, битови и култови предмети, въоръжение. Сред по впечатляващите експонати са статуетка на бог Телесфор и керамичен съд с формата на елен от района на село Мулдава. Възраждането е представено от колекция включваща снимки, документи и въоръжение на местни революционери и борци за просветна и църковна независимост. Етнографският отдел включва национални костюми, накити и битови предмети. Музеят притежава и малка колекция от старинни битови предмети – радио приемници, телефонни апарати, фотографски камери и др. Внимание заслужават и оброчните плочи, които са експонирани още при влизането в сградата.

Не може да не посетим и Асеновата крепост. Укрепление тук възниква още в епохата на древните траки. За това сочат археологическите проучвания, в течение на които се открива и погребение на воин от V в. пр.н.е. Важно значение има това място както за българи, така и за византийци. Най-значимите строителни периоди на крепостта

са през IX и XI в., както и разбира се времето на цар Иван Асен II. Именно при неговото управление през XIII в. се изгражда и впечатляващата двуетажна църква „Св. Богородица Петричка”. За съжаление до наши дни са оцелели само малка част от стенописите на този храм. Разбира се трябва да сме благодарни и на това, защото по време на гражданската война в Османската империя през 1410 г. един от претендентите за престола Муса се бил окопал именно в тази крепост. След обсада от страна на своя брат Сюлейман, той решил да се предаде. За да се предпази от други подобни случки и вбъдеще, той наредил укреплението да бъде разрушено. Съхранена била единствено църквата.

След резонно посещение на местна винарна, групата се връща към София.

Заклучение:

Проведените теренни проучвания доказаха богатото църковно културно-историческо наследство, което България притежава. Макар и спрели се само върху два района, няма как да не отчетем ползотворния резултат от сблъсъка с множеството архитектурни и живописни шедеври, които открихме по места. Бих искал да изкажа и благодарност към всички членове на екипа и всички местни хора, които направиха това проучване възможно!

Еврейското присъствие в Апулия (Южна Италия) през XI-XII век

Георги Димов

Юдеите векове наред формирали една от големите конфесионални групи в Южна Италия. От надгробните надписи на починали евреи в Апулия се вижда, че тяхното присъствие в Отранто например било значително¹. Надписите пък били първоначално на гръцки, а впоследствие на латински и иврит. Много от починалите през VII в. еврейски първенци заемали куриални, а сетне муниципални длъжности². Особено осезаемо обаче било юдейското присъствието в търговията³, още повече множество данни ни отвеждат към безспорната еврейска роля в градската икономика на Апулия през Средните векове. До началото на X в., тази роля на юдейските общности в живота на градове като Отранто, Таранто, Бари и Ориа била неуспорима. В съвременната историография обаче се е наложило мнение, според което след 20-те години на столетието, голяма част от апулийските евреи мигрирали към Кампания, вследствие на арабските атаки⁴ и предприетите гонения от император Роман I Лакапин (920-944) към тях⁵. Днес, въз основа на археологическите и писмени свидетелства, тази теза е основателно отхвърлена в медиевистиката. Наистина, еврейското присъствие е добре засвидетелствано в изворите за средновековна Кампания, но това не означава че юдейското население изчезва напълно от Апулия⁶. В тази връзка ще обърнем особено внимание на еврейското *ghetto* или по-точно *giudecca* (джудека) в Трани, имайки предвид ролята на юдеите в търговския живот на големия апулийски град⁷. Генезисът на еврейския квартал се

¹ Ruderman, D.B. At the Intersection of Cultures: The Historical Legacy of Italian Jewry. – In: V. Mann, ed., Gardens and Ghettos: The Art of Jewish Life in Italy. Berkeley: University of California Press, 1989, 2-4.

² Стоу, К. Отчужденное меньшинство. Евреи в средновековой латинской Европе. Москва, 2007, 59-91.

³ Ashtor, E. Gli ebrei nel commercio mediterraneo nell'Alto Medioevo (sec. X—XI). - In: Gli ebreineU'Alto Medioevo. 30 marzo-5 aprile 1978, Settimane del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo. vol. I, Spoleto, 1980, 401-487.

⁴ През 925 г. Фатимидите разоряват Апулия и превзимат Ориа.

⁵ Роман Лакапин прави опит да обърне в християнството еврейското население на Апулия. Много от равините пострадали, а техните свещени книги в Бари и Ориа са изгорени.

⁶ Разполагаме със сведения за наличието на синагога в Неапол през XI в., а в 1002 г., сред очертанията на кампанийския град се упоменава *vicus judeorum*. Редица харти от Салерно разкриват наличието на еврейски домове в града. Поредната диплома от кампанийското селище съобщава за *inter muros et muricino, ad ipsa judaica*.

⁷ Еврейските квартали из южноиталийските градове били често срещана гледка, а еврейското гето в Салерно придобило такава популярност, че хората започнали да го наричат *iudaica* през XI в. Изглежда, че владетелската черква, посветена на Богородица, притежавала земя в този квартал, тъй като продала голяма част от имота, както и един кладенец на юдеите.

свързва с XI в., като в неговите рамки съществували къщи, улици и синагоги⁸. В *giudecca* на Трани техният брой включвал конкретно две култови сгради, а от компютърната възстановка на квартала, направена от Роберто ди Тола, проследяваме разнообразието от постройки, достигнало своя пик в XIII в.

Това, което се вижда от археологическите проучвания, са предимно малки и неугледни къщи, самостоятелни постройки залепени за външните стени на синагогите⁹, както и две-три по-масивни сгради, вероятно палати на някои от новозабогателите евреи в града. Днес в Трани е запазена фасадата на някогашния *Palazzo Lopez*, който принадлежал на замогнал се юдейски търговец. Фасадата на сградата, въпреки че е по-късна от разглеждания от нас период, наподобявала екстериора на венецианските и флорентински *palazzi*, особено в архитектурния стил (*bugnato*)¹⁰. Планът на сградата също копира ломбардските и венецианските търговски домове (*casa bottega*). От друга страна, самото разположение на такъв дворец и то изграден в еврейски квартал било нещо непознато, и по-точно немислимо, за другите части на Европа. Особено интересно е наличието на множество галери и засводени помещения в *Palazzo Lopez*, чийто големи входове се намирили откъм улицата. Относно тяхното предназначение, единствено може да предположим, че те най-вероятно са изпълнявали функцията на "магазини" за търговци или занаятчии, още повече ние не знаем дали споменатите помещения са били отдавани под наем или използвани от собствениците на палата¹¹. Подобно на тези помещения, в близост до синагогите се намирили и известен брой къщи, изградени на по два-три етажа, като в приземията им отново се наблюдава наличието на големи и широки засводени входове, разположени откъм улицата, вероятно за да се улесни прибирането или продажбата на дадената стока. Впечатлен от размаха и дейността на обитателите на гетото в Трани, М. Бертаджини го определи като център на юдаизма в Апулия, но това би трябвало да се отнася преди всичко за началото на XIII в., когато в Трани живеел начетен равин *Rabbi Isaiah*¹². Впрочем ние не знаем дали в един по-ранен период съществували религиозни училища (*yeshivot*), при условие, че през IX в. в

⁸ Colafemmina, C. Gli ebrei nel Mezzogiorno d'Italia. - In: R. La Franca, Architettura Judaica in Italia: Ebraismo, Sito, Memoria Dei Luoghi. Palermo, 1994, 248-249; Ronchi, B. Indagine sullo sviluppo urbanistico di Trani dall' XI al XVIII secolo. Fasano, 1984, p.61.

⁹ Най-вероятно това са жилищата на равините.

¹⁰ Специфична декоративна обработка на камъка във фасадата.

¹¹ Arthur, P. Naples. From Roman Town to City-State. London, 2002, 109-145.

¹² Трябва да се отбележи, че възходът на еврейския квартал в Трани настъпил след като Фридрих II (1197-1250) преотстъпил правата за търговия с коприна на еврейските търговци в 1231 г.

южноиталианските земи и специално в Сицилия пристигнали много начетени евреи от Северна Африка, с вълната на първите арабски завоевания. Търговската активност на евреите на свой ред също оставила отпечатък върху комерсиалната топография на Трани, което ясно личи от наименованията на някои от главните градски артерии. Така няколко от основните улици с времето останали в колективната памет на селището като като *Via La Giudea*, *Via Sinagoga*, *Via Della Giudecca*, *Via Moisè da Trani*. При това не всички евреи в Трани се занимавали с търговия, някои произвеждали сапун, други притежавали земя¹³. Интересно е да се отбележи, че в разрез с установения стереотип, евреите почти не се занимавали с лихварство и отпусканите от тях парични суми били малки по размери¹⁴. Заемането и даването на кредити в Южна Италия останало изцяло в ръцете на "християните" и то предимно на bankerите от Тоскана, Ломбардия и Лигурия. В случая с Трани се уточнява, че всички лихвари били чужденци и от Христовата вяра¹⁵. Наистина от големия кампанийски грда Салерно ни е известен епизодичен случай, в който Мануил Евреина (*hebreus*) отдал срещу лихва не малка сума пари на някакъв гражданин на Рим (*civis Romanus*), но това били редки, дори единични сделки. Иначе в Транто, някой си Теофилакт Евреина притежавал голямо количество земи, най-вече лозя. Той участвал и в редица сделки между 1033-1039 г. Друго свидетелство ни осведомява за наличието на еврейска общност в Бари, която през втората половина на XI в. е поставена под патронажа на Сикелгаите, съпруга на апулийския херцог Робер Гискар. Като цяло норманските владетели протекторирали еврейските общности в Южна Италия, които оставали под пряката власт на своите религиозни лидери. След 1155 г. обаче еврейският квартал в Трани попаднал под опеката на местния епископ. Според други, транийските юдеи са поставени под патронажа на Католическата църква едва при Хайнрих VI в 1195 г. Въпреки това, Апулия става известна със своите богати юдейски комуни през XII в., поне доколкото може да се доверим на равина Йакоб бен мер Таб от Франция. Последният твърди, че думата Божия идвала от Отранто, а Свещеният закон от Бари¹⁶. По-рано друг еврейски пътешественик от XI в. споменава *inter alia* многолюдните еврейски общности в Ориа и Бари¹⁷. Дядото на този пътешественик *Раби Самуел*

¹³ Documenti per la storia degli Ebrei in Puglia nell' archivio di stato di Napoli . - In: regione Puglia- assessorato alla cultura Istituto Ecumenico S. Nicola, 1990, p.34.

¹⁴ Pergamene di Barletta. Archivio Capitolare, № 141; CDBVI, N. 10, 18

¹⁵ Colafemmina, Aspetti, p.19.

¹⁶ Bonfil, R. Mito, retorica, storia: saggio sul 'Rotolo di Ahima'az. - In; Robert Bonfil, Tra due mondi: cultura ebraica e cultura cristiana nel medioevo. Naples, 1996, 100-101.

¹⁷ The Chronicle of Ahimaez, trans. M. Salzman. Columbia 1924, 91-100.

изпълнявал длъжността на ковчезник на принца на Капуа. В тази връзка ще отбележим, че извън стените на този кампанийски град се намирало и еврейско гробище¹⁸. Същото съществувало и в Сиракуза, като през 1185 г. то даже било разширено. Затова бе въпрос на време бъдещите археологически проучвания да локализират подобен некропол в района на някой от големите апулийски градове като Трани. При това, Вениамин от Тудела, със своите неуморни усилия да преброи еврейските семейства по всички прекосени от него земи, ни е оставил описанието на юдейски общини в Неапол, Палермо, Месина. А за Салерно, еврейският пътешественик твърди, че разполага с най-многобройното еврейско население на материка. В Апулия, неговият маршрут обхваща Трани, Бари, Таранто, Бриндизи и накрая Отранто. За Трани обаче Вениамин от Тудела е посочил наличието едва на 200 юдейски семейства, при условие, че археологическите разкопки ни разкриват съвсем друга картина¹⁹. Многобройните очертания къщи и дюкяни илюстрират наличието на многолюдно еврейско население. Разбира се, причините за разминаването на писмените и материални извори биха могли да бъдат няколко. На първо време еврейското население на Трани вероятно нараства след като в Апулия се заселват известен брой юдеи от Испания. Тяхната миграция е продиктувана от рзширяването на политическото влияние на Кастилия и Арагон след 1144 г. Населението на апулийския град нараства и след разрушаването на Бари от норманските монарси в 1156 г. Ала колкото и да са съществени двете събития за демографската картина в *giudecca* на Трани, те предшестват *Итнерариума* на Вениамин от Тудела. Затова може да свържем възхода на еврейския квартал по Адриатическото крайбрежие с третата вълна на миграция. Тя се извършва в рамките на последните години от дванадесетот столетие и е свързана с гоненията, предприети от Филип Огюст (1179-1223) над евреите във Франция. Знаем че по това време Трани е важен пристанищен център, а повечето еврейски първенци се препитават от търговия и заняти. Апулийският град още в 1063 г. създава свое морско право (*Ordinamenta maris*), а след 50-те години на XII в. измества Бари като водещо адриатическо пристанище. Не на последно място, еврейският квартал, които описахме се намира в непосредствена близост до транийския порт, а френският равин Йакоб описва богатствата на еврейските общности в Апулия към края

¹⁸ Regesto di S. Angelo in Formis, 15–17 N. 7.

¹⁹ Вениамин от Тудела не пропуснал да отбележи еврейската общност в Трани, която наброявала 200 *израели*. Еврейският пътешественик отбелязва още, че това е "красив град", като неговото географско разположение благоприятствало икономическия му растеж – вж. Benjamin of Tudela, *The itinerary of Benjamin of Tudela*, M.N. Adler, ed. And trans. London, 1907, p.9.

на дванадесетото столетие. Така или иначе, в наше време редица учени изчисляват упоменатите юдеи на 5 % от населението в южноиталианските земи през същинското средновековие²⁰. Колкото и преувеличена да изглежда тази цифра, само в Неапол до XIII в. са идентифицирани три еврейски квартала и няколко синагоги²¹. Накрая, за да добие картината типичната за Медзоджорно еkleктичност в социалните, икономически и културни структури, ще споменем, че синагогите на свой ред имали преки заемки от византийската култова архитектура, което говори за все още живите връзки на Трани с Изтока. Подобно на пространството около градското *дуомо (ниацата)*, прилежащата територия около синагогите също се използвала за различни еврейски обичаи на открито: *simhat torah; bar mitzvah*; сватби и т.н. Също така, нетипично за средновековна Европа било и едва ли не "скандалното" приемане на юдейската вяра сред някои от жителите на градовете в Медзоджорно. И ако късният препис на абат Аме не винаги се възприема като достатъчно благонадежден източник, то от 1102 г. се е запазил случая с един свещеник от Лукания, син на Дрого (норман ?), който приел името *Обадия* (Нормана). В автобиографията, която "*неофитът*" съставил след известно време, се споменавало, че дори неговия някогашен духовен наставник - архиепископът на Бари приел юдаизма около 1060 г. в Константинопол²². В заключение ще отбележим, че еврейското присъствие в Южна Италия е добре засвидетелствано чрез многобройни писма, документи и наративи през ранното и същинско средновековие. Апулия оставала някак си по-встарани на този фон. Няма съмнение обаче, че по Адриатическото крайбрежие, както видяхме от комерсиаланата топография на Трани, юдейските общности били не само многобройни, но и добре интегрирани в икономиката и търговията на Апенините през единадесетото и дванадесето столетие.

²⁰ Houben, H. Gli Ebrei nell'Italia meridionale tra la meta` dell'XI e l'inizio del XIII secolo - In: Mezzogiorno normanno-svevo, 193-211.

²¹ Palmieri, S. Mobilità etnica e mobilità sociale nel mezzogiorno longobardo, ArchStorProvNap, XX, 1981, 31-104.

²² Prawer, J. The autobiography of Obadyah the Norman, a convert to Judaism at the time of the First Crusade. - In: Studies in Medieval Jewish History and Literature. Cambridge, 1979, 110-134.

Арменците върху етническата карта на Балканите от края на XI –началото на XIII в.

Елена Койчева

Арменците са един от най-древните индоевропейски народи, чиято библейска история се свързва с планината Арарат и Ноевия ковчег. Още преди новата ера страната им била обект на експанзия от страна на Персия, Александър Македонски и Селевкидите, а освобождаването ѝ от двама арменски князе довело до образуването на Велика и Малка Армения, разделени от р. Ефрат и до разширяване на границите. Тази глътка свобода обаче била твърде краткотрайна, и новата ера не внесла нищо ново в тяхната съдба, тъй като римляни и перси отново насочили погледа и оръжието си към арменските земи. Въпреки всичко Армения била първата страна в света, която през 301 г. официално приела християнството за държавна религия, в 302 г. християнският проповедник Св. Григорий Просветител (240–325) бил ръкоположен за епископ на Армения с титлата „католикос“ и църквата започнала да се нарича Армено-Григорианска. В края на IV в. „Армения“ (провинция Малка Армения на запад от Ефрат, кралство Велика Армения на Изток от реката и Южните сатрапии) била завладяна от Византия и Персия. В началото на V в. династията на Аршакидите изчезнала от историческата сцена и тяхното кралство било разделено на части и включено в императорските провинции, известни като Армения I–IV. През този период започнало и отделянето на Арменската църква от Източноправославната, тъй като нейните представители не могли да участват в христологичните дебати по време на Халкедонския събор през 451 г. и впоследствие не приели неговите решения за двете природи на Христос, божествена и човешка. Това довело до отделяне на Арменската църква от Източноправославната и до някои догматически различия между тях, което направило първата твърде уязвима и податлива на римокатолическо влияние, особено по време на кръстоносните походи от края на XI до началото на XIII век¹.

Макар че арменците представлявали малцинство, по-скоро мнозинство сред малцинствата във Византия, твърде влиятелно и важно за империята, поставянето им върху етническата карта на Балканите било напълно реално и

¹ Макариополски епископ Д-р **h. с. Николай**. Арменската църква. – Духовна култура, 1965, кн. 2, 4-5.

исторически обосновано. Тяхната миграция и преселение, доброволно или принудително в границите на Византийската империя, датирани от V–VI в., когато западната част на т. нар. “Историческа Армения” се владеела от Византия, а източната – от Персия. През следващите векове притокът на арменско население към южнобалканските области станал по-интензивен и обхванал главно Тракия, Родопските области и Македония². По-масов бил този трансфер при управлението на Константин V Копроним (741–775), когато под ударите на арабската експанзия и превземането на градовете Мелитене (Малатия) и Теодосиопол (Карин, Ерзерум) много сирийци (яковити, чието име идва от създателя на монофизитската църква в Сирия) и арменци, (някои от които били привърженици на възникналата в VII в. по арменските земи павликянската ерес), били преселени в Тракия с презумпцията да защитават границите на империята и за тях били построени крепости по границата с българите³. Те обаче, по думите латинския хронист Анастасий Библиотекар, „разпространили ереста на павликяните“⁴. Още оттогава, според някои изследователи, водела началото си многобройната арменска колония във Филипополис (Пловдив), която впоследствие вероятно била подсилена с ново преселение на хора в същата област⁵. В отговорите на папа Николай I (858–867) по допитванията на българите се споменава за твърдението на Борис I (852–889), че в страната му са дошли християни от различни места, „които своеволно разправят много и различни неща, т. е. гърци, арменци и хора от други места“⁶. Смята се, че до X в. арменската диаспора се състояла от прохалкедонити или армено-григорианци, от халкедонити, (което е другото название на православните), и от павликяни, тъй като независимо от участието на сирийци и арменци в павликянското движение, то си останало предимно арменска ерес⁷.

² **Гарабедян. А.** За арменското присъствие в българските земи през средновековието. – В: *Studia Balcanica*, 25. Византия – Балканите – Европа (Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Займова), С., 2006, 197–198.

³ **Данчева. А.** Арменското присъствие в Пловдив през средновековието (VIII–XIII в.). – *ИПр.*, 2003, № 3-4, с. 120.

⁴ Anastasius Bibliothecarius. *Historiaographia Tripartita* (ЛИБИ, II, с. 257).

⁵ **Гарабедян. А.** Формиране на арменската общност и нейната роля в развитието на Българската държава. – В: *Българи и Арменци заедно през вековете. Тангра ТанНакРа*, София, 2001, с. 233; **Същият.** За арменското присъствие в българските земи през средновековието. – В: *Studia Balcanica*, 25. Византия – Балканите – Европа (Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Займова), С., 2006, с. 199.

⁶ *Responsa Nicolai I Pape ad consulta Bulgarorum* (ЛИБИ, VII, 123–124).

⁷ **Гарабедян. А.** Формиране на арменската общност, с. 232, 268, бел. 1.

През X–XI в. насилствени масови преселения от Армения насочили имиграционните потоци към Тракия и Македония и част от тях се установили в Пелагония, Преспа и Охрид. Това станало по времето на българския цар Самуил (971–1014), за когото се предполага, че водел потеклото си от стар арменски род, който бил преселен в България. Тази хипотеза, лансирана в науката от Йордан Иванов, се основава на сведението на арменския историк Степан от Тарон (Асохиг) за родителите на Самуил, комит Никола и жена му Рипсимия, която носела името на известна арменска светица. Твърдение беше категорично отхвърлено от издателя на Битолския надпис на Иван Владислав, където Самуил е представен като българин по род („българин родом“)⁸. В XII в. било засвидетелствано арменско присъствие в районите на Струмица, Битоля и Мъглен, които са определяни като „етнически и религиозен микрокосмос на Византийската империя“. Всичко това, както и заселването на арменци от византийския император Алексий I Комнин (1081–1118) в Родопите и Предбалкана, и прехвърлянето на арменско население в Кипър и Крит⁹, променили етническата и конфесионалната структура на Балканите. Причината за тази трансформация може да се търси както в демографският срив на полуострова, така и в неговото колонизиране с големи групи арменско население. То се явявало носител на различни еретически учения, възникнали по източните граници на империята (главно сирийско-арменска), които намерили добра почва за разпространение в друга (балканска) географска среда. Макар, че целта на византийските правителства била да използват арменците като военен корпус за защита срещу нахлуващите чужди племена и народи, през следващите векове те постепенно се превърнали в сложен етнорелигиозен и социален компонент върху демографската карта на Балканите¹⁰. Това довело до сложни взаимоотношения с империята, която дори започнала борба срещу тях, която била по-силна от борбата срещу латинците.

⁸ **Заимов. Й.** Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1980, 83–84.

⁹ **Garsoian. N.** The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire. – In: Studies on the International Diaspora of the Byzantine Empire. Ed. By H. Ahrweiler and A. Laiou. Washington, D.C., 1998, 56–57.

¹⁰ **Malamut. É.** Les Arméniens en Thrace et en Macédoine aux VIIIe–XIIe siècle: entre l’histoire et littérature. - In: Studia Balcanica, 25. Византия Балканите и Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., 2006, 105–110; **Гарабедян. А.** За арменското присъствие в българските земи, 197–200.

В едно от писмата на Теофилакт Охридски (1090–ок. 1126) до епископ от неговия диоцез се възхваляват усилията на този архиерей за покръстването на арменците и се дават наставления как да се приобщят към православието техните храмове, свещеници, богослужение на арменски език и песнопения¹¹. В друго писмо от края на XI в., адресирано до епископа на Триадица (София), архиепископът на България споделил радостта си от покръстването на арменците, но упрекнал своя свещенослужител, че иска да бъде освободен от заседанията на синода под претекст, че имал намерение да заведе арменците в Константинопол¹². В откъс от писмо на Теофилакт Охридски до арменец Тиваний (към 1114/5 г.) се дискутира проблема за дифизитството т.е. за двете природи на Христос (божествена и човешка), който бил в основата на христологичните спорове между двете църкви. А тъй като арменците били монофизити и смятали, че човешката природа на Христос била по същество божествена, православният адепт Теофилакт се мъчел да ги убеди, че в Христос имало две воли, човешка и божия. Те били съединени в едно, познавали се по техните различия, и според метафората на Теофилакт, приличали на огъня и нагорещеното в него желязо. „Както и в нажеженото желязо – пише архиепископът – огънят, съединен с желязото, има свойството да гори и свети, но и желязото има своята тежест, обем и форма, тъй и свойствата на огъня и на желязото по същество не се делят, но като запазват естествените си разлики, показват, че те и след съединението си, и огънят и желязото, са [отделни] естества”¹³.

Опити за прекръщаването на арменци са засвидетелствани и преди това във Варна, където се смята, че още от X в. имало арменска колония, а през втората половина на XI в. и арменска църква, подчинена на Арменския католикос (патриарх). Арменското присъствие в Преслав може да бъде проследено главно по молидовули на византийски чиновници от XI век¹⁴. Струва ми се обаче, че присъствието на представители на византийската власт в старата българска столица не е основание да се твърди, че тук е имало арменско поселение, тъй като управленческия апарат на империята е бил твърде мобилен през този период, а

¹¹ Théophylacte d’Achrida. Lettres. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonique, 1986, N. 15, 178–180.

¹² Théophylacte d’Achrida. Lettres, N. 59, 336–339.

¹³ Théophylacte d’Achrida. Lettres, N. 135, 594–597 (ГИБИ, IX, с. 229).

¹⁴ **Гарабедян. А.** За арменското присъствие в българските земи, с. 204.

самите арменци са били считани за „неустановен и странстващ народ“. Тяхното постоянно етническо присъствие било засвидетелствано в изворите в края на XII в. предимно в южните части на полуострова, където те се изявили главно като търговци (на съвременен език бизнесмени), преводачи, поддръжници и информатори на чужди армии, нахлуващи по тези земи. По време на норманската обсада на Тесалоника (Солун) на 15 август 1185 г., арменските селяни, живеещи близо до града, помогнали на Сицилианската флота да атакува източните стени. Освен това при норманската окупация на мегаполиса арменците продавали на нашествениците хляб и вино на висока цена¹⁵. Това те вършели заедно с евреите, макар че във във втория по големина град във Византийската империя, който бил важен търговски център, имало и западноевропейци, занимаващи се с комерсиална дейност, и дори латински квартал¹⁶.

Най-ярка илюстрация на търговския нюх на арменците, на способността им да се адаптират към променящите се условията, което вероятно се дължало на тяхното скиталчество и на търсене на дом по света, бил Третият кръстоносен поход 1189–1190. Тогава елитът и по-богатите българи абдикирали от Филипопол и в града останали бедняците, които имали само дрехата на гърба си, и арменците. Последните действали като информатори на алеманите, съобщавайки им за военните планове на византийската армия, и осъществявали логистична подкрепа за западните рицари, предлагайки им изобилен пазар от всичко необходимо¹⁷. Войните и кризите винаги са били най-благоприятното време за търговия, печалба, предателство и демонстрация на отношение към другия. Освен това в борбата за оцеляване през този период се включило и арменското население от околните селища и част от българите, които също се ангажирали с организирането на пазар за продукти (*forum rerum venalium*,

¹⁵ **Brand. Ch.** Byzantium confronts the West 1180–1204. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968, p. 164, 167; **Angold. M.** Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261. Cambridge University Press, 1995, p. 510; **Stephenson. P.** Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204. Cambridge University Press, 2000, p. 286.

¹⁶ **Dédéyan, G.** De la prise de Thessalonique par les Normands (1185) à la croisade de Frédéric Barberousse (1189-1190): le revirement politico-religieux des pouvoirs arméniens. – In: Chemins d'outre-mer. Études sur la Méditerranée médiévale offert à Michel Balard. Publication de la Sorbonne, Tome I, Paris, 2004, p. 184.

¹⁷ *Historia de expeditione Friderici I Imperatoris.* Ed. A. Chroust. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. – MGH, SS, N. S., t. V, Berlin, 1928, p. 45, 47; *Annales Colonienses maximi.* Ed. K. Pertz. – MGH, SS, XVII, 797–798; **Malamut. É.** Les Arméniens en Thrace et en Macédoine, 110–113; **Койчева. Е.** Първите кръстоносни походи и Балканите. София, 2004, 161– 164; **Данчева-Василева. А.** Пловдив през Средновековието IV–XIV в. София, 2009, 82–83.

mercatus) за христовите войни. По този начин местните хора искали да гарантират мир за себе си и за своите села¹⁸, чиято етническа и професионална структура вероятно е била твърде разнородна, но уседналите в тях арменци и българи са посочени като данъкоплатци на византийския император.

Тези сведения на западните извори се допълват и от византийските автори, които отбелязват, че „арменците смятали преминаването на аламаните за пристигане на приятели, а не за нападение на чужди народи (тъй като аламаните се намирали в близки отношения с арменците)“¹⁹. Никита Хониат също е отбелязал, че от всички хора, арменците били единствени, които възприемали преминаването на кръстоносците не за „нашествие на чужденци, а за пристигане на приятели“. Византийският историк обяснява „приятелските отношения“ между един източен и един западен народ не само с търговските отношения между тях, но и със сходството в еретическите им възгледи, тъй като и едните и другите били „съгласни помежду си относно повечето еретически учения“. По неговите думи „и арменците и аламаните еднакво забравят почитането на светите икони. И едните и другите употребяват безквасните хлябове (τά Τζυμα) при свещените обряди. Отклонявайки се от правия път, те съблюдават като закон и някои други неща, презирани от православните християни“²⁰.

Тази „верска близост“ вероятно е била провокирана от особения статут на Арменската църква и нейните догматически различия с православието. Тя се смятала за последовател на Автокефалната от 372 г. Арменска апостолическа църква и не приела решенията на Халкедонския събор от 451 г. за дифизитството т.е. за двете природи на Исус Христос (божествената и човешката). За това допринесли и монофизитите в Армения, които тук намерили убежище от преследванията на Византия, заради тяхното еретично учение за едната (божествената) природа на Исус Христос. През 536 г. на официален събор в Тива (Египет) Арменската църква окончателно се отделила от Източно православната и опитите през следващите векове за постигане на някакво съгласие и за „възсъединение“ с Византийската църква останали безуспешни²¹. Тя се превърнала в противник на Константинополския патриарх и на

¹⁸ Historia peregrinorum. Ed. A. Chroust. – MGH, SS, Nova series, V., 1928, 141-142; Historia de expeditione, p. 45.

¹⁹ Theodorus Scutariota. Compendium Chronicum (ГИБИ, VIII, с. 248).

²⁰ Nicetas Choniates. Historia. Ed. J. L. van Dieten. Berlin, 1975, p. 403.

²¹ **Коев. Т.** Българската и Арменската църква през вековете. – В: Българи и Арменци, 158–162.

византийския император, които гледали на арменците като на чужденци и еретици и дори ги преследвали и се опитвали да ги прекръщават. Изглежда не е случаен фактът, че сегашната арменска църква „Сурп Кеворк (Свети Георги)“ била построена на мястото на латинската църква „Свети Георги“, която по време на Втория кръстоносен поход (1147–1149) се намирала в латинския квартал извън Филипопол. В издигнатия тук храм бил погребан починалия по време на похода френски епископ Алвиз от Арас при влизането на армията в града през септември 1147г.²² Църквата се споменава и през XVI в. от немския богослов Стефан Герлах (1556–1612). През XVII в. на нейно място била изградена арменската църква „Сурп Кеворк“, разположена на западния склон на Небет тепе и притежание на арменската община²³.

Освен основното догматическо противоречие, между църквите съществували и някои различия в култовата практика на арменците и на православните, като например: извършването на Св. Евхаристия с безквасен хляб и вино, което не се смесва с вода; частичното използване на инструментална музика при богослужението; празнуването в един ден на Рождество Христово и Богоявление (6 януари) и др. Един от историците на кръстоносните походи, Жак дьо Витри, който бил епископ на Акра (1216–1227) по време на Петия кръстоносен (1217–1221) поход, отбелязва в неговата *Historia Orientalis* или *Historia Hierosolimitana abbreviata*, че арменският народ се различавал от всички християнски народи по своите религиозни обреди и правила. Те имали собствен примат, наречен католикос, когото всички уважавали и му се подчинявали също като на папа. Между тях и гърците съществували непреодолими противоречия, разногласия и отрицание на религиозните обичаи и църковната организация на всеки един от тези народи. Това обаче, по което си приличали бил фактът, че арменците, които имали собствен език и писменост, подобно на гърците, проповядвали на народен език, за да бъдат разбрани от клирици и миряни²⁴. След това френският хронист се спира на празничните обреди на арменците, които празнували в един ден раждането и кръщаването на Господ, съблюдавали един жесток пост преди Възкресение Христово, тъй като освен че се въздържали от

²² Данчева-Василева. А. Локализация на Латинския квартал в Пловдив. – ИПр., 1998, № 56, 163–169.

²³ Данчева-Василева. А. Пловдив през Средновековието IV–XIV в., 378–380.

²⁴ Jacques de Vitry. *Historia orientalis. Historia orientalis. Introduction, édition critique et traduction par J. Donnadieu. Brepols : Turnhout 2008, p. 318.*

месо и млечни произведения, не ядели риба, не използвали масло и не пиели вино. „Трябва ли това да се нарече пост, – пита епископът – защото им е угодно да ядат плодове и зеленчуци няколко пъти на ден. За да изглежда, че се противопоставят на своите съперници, гърци и сирийци, те ядат месо в някои петъци”²⁵. Понататък същият автор прави своите метафорични тълкования на лошия арменския обичай да не смесва виното с вода „в тайнството на кръвта Христова”, т.е. по време на причастието²⁶.

С неуспех се увенчали опитите на византийския император Мануил I Комнин (1143–1180) и на Константинополския патриарх да постигнат през 1166 г. съгласие с арменците по девет точки, между които, освен искането за празнуването на всички празници според гръцкия календар, фигурирало и условието за поставяне на арменския католикос от византийския император. Този, както предишните и следващите опити за преодоляването на различията между тях не дали никакъв положителен резултат, докато засиленият контакт с папството и с кръстоносците силно повлияли не само върху арменската политическа, но и църковна история и богослужение²⁷. Това е може би е и една от причина латинците да ги третират като „другия“, а не като „чуждия“, въпреки че първото от тези понятия, макар и по-сложно, не се възприема като натоварено с негативна оценка. В случая с определението „друг“ е изразено позитивното отношение на рицарите към едно етническо и верско малцинство, което, въпреки близкото географско и историческа съприкосновение с Византия, останало „чуждо“ за мултиетничната гръцката империя. Засилването на тази тенденция през XI–XII в. вероятно било инспирирано от няколко факта: схизмата през 1054 г. и разделянето на Западната и Източната църкви, между които започнали да се водят сериозни догматически дебати; разпространението на различни еретически учения и религиозни деноминации на Балканите, за един от приносителите на които се смятали арменците; опитите на първите императори от фамилията Комнини и на писателите от тази епоха да ги овладеят чрез кръста, перото и мечата. Въпреки това император Исак II Ангел (1185–1195) им опростил всички прегрешения, извършени от тях по време на Третия кръстоносен поход. В една от клаузите на Адрианополския мирен договор от 14 февруари 1190 г., сключен

²⁵ Ibidem, 318–320.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Макариополски епископ Д-р **h. c. Николай**. Арменската църква, 6-8.

между Византия и Барбароса, се казвало, че константинополският император ще бъде благосклонен към всички „гърци, арменци и латинци, които са придружавали знаменития римски император и са му услужвали. Те ще се ползват напълно от благодатта на властта му“²⁸. Това означавало, че представителите на тези народи нямало да бъдат третирани и преследвани като предатели, тъй като са се възползвали от ситуацията и вероятно са били използвани като гидове, преводачи, търговци и валутни дилъри.

Независимо от опитите за смекчаването на тона във византийско-арменските отношения, в началото на XIII в. те били обречени на деградация. Рекрутираните от арменското население военни части вече не били така многочислени и лоялни към империята, както в предишните столетия. Много от тях инициирали или участвали във въстания и размирици на Балканите или минавали на страната на противника, за да си отмъстят на „омразните гърци“. По време на Четвъртия кръстоносен поход и след 1204 г. арменците отново подпомогнали кръстоносците в завладяването на византийските градове и дори ги придружавали заедно с жените и децата си, защото, по думите на френски хронист Жофроа дьо Вилардуен, (арменците) „мразеха гърците“ и „не бяха посмели да останат в страната“²⁹. През разглеждания период те дори се солидаризирали с франките за борба срещу мюсюлманите и Византия в Мала Азия, влезли в арменско-франкски брачни съюзи, а създаденото от тях арменско кралство в Киликия се намирало под влияние на Латинската династия Лузинян и

²⁸ Hist. peregrin., p.150; Hist. de exped., 64–66 (ЛИБИ, III, с. 242, 285–286); **Ch. Brand**, Byzantium confronts the West, 185–187, 361 n. 40; **Laiou, A.** Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades. – In: The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. Ed. by A. Laiou and R. Morttachedeh. Dumbarton Oaks. Washington, D.C., 2001, p. 167, 176.

²⁹ Жофроа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. Превод и бележки Ив. Божилов. С., 1985, 98-99, с. 110; Joinville and Villeharduin. Chronicles of the Crusades. Penguin Books, 1963, ch. 15, p. 109, 111, ch. 17, p. 127.

копирало франкския институционален модел. Това дава основание на някои учени да говорят за „армено-франкски Ориент“³⁰.

Причините за дистанцирането на арменците от византийците и сближаването им с кръстоносците били няколко:

1. променената политическа и икономическа ситуация на Балканите и в Мала Азия;
2. някои общи религиозни практики като използването на безквасен хляб и вино, което не се смесвало с вода по време на Причастието;
3. опитите на Византийската църква да покръсти някои членове на арменската общност и да подчини Арменската църква;
4. византийската ксенофобия срещу арменците, които били третиранни като „трета латинска колона“;
5. загубата на византийско-арменската контактна зона в Мала Азия, нашествията на селджукските тюрки и създаването на кръстоносните държави (края на XI-началото на XIII в.).

Въпреки всичко обаче няма съмнение, че в балканската етнодемографска среда арменците запазили своята идентичност, живеели в смесени селища, вероятно в отделни квартали в градовете, и съхранили своя език, традиции и вероизповедание, успявайки да се адаптират към съответната среда.

³⁰ **G. Dédéyan.** Le colophons de manuscrits arméniens pour l'histoire de Croisade. – In: The Crusades and their sources. Essays Presented to Bernard Hamilton. Ed. By J. France and W. Zajac. Ashgate, 1998, 98-110; **Idem.** Migrations arméniennes de XIe et XII e siècles et creation de nouveau pouvoir au Proche-Orient. - In: Byzance et ses peripheries (Mondes grec, balkanique et musulmans. Hommage à Alain Ducclier. Toulouse, 2004, 213-217.

Странноприемниците във византийската манастирска култура

Златина Каравълчева

*Доклад, изнесен на конференцията „Етноконфесионални взаимоотношения на Балканите: поглед отвън и отвътре”, СУ „Св. Климент Охридски”, 27 ноември 2013 г.

На пръв поглед изглежда, че съществува противоречие, своеобразна опозиция между странноприемниците като място за подслоняване на хора на път, чужденци, и манастирът – като място на хора, направили избор в полза на уединението и „пустинята” в преносен и в буквален смисъл. Две са пресечните точки, където тези два начина на живот се пресичат: във византийския културен контекст и странниците, и монасите са „чужденци”. Монахът като гражданин на небесното царство е „странник” по своя житейски избор, той е чужд на света, макар и пребивавайки в него. От друга страна, пътуващият поклонник или просто пътникът придобиват в християнската империя особен статут, почти свещен на хора извън „своето място”, които търсят Божието. Хора, които едновременно се нуждаят от помощ и закрила, но и могат да осигурят такава чрез Божието благословение на гостоприемството и на тези, които го осигуряват. Прототипът на странника е зададен от самия Христос с евангелските думи: „Зверовете имат леговища, и птиците – гнезда, а Син Човешки няма, де глава на подслони” (Мат. 8:20). Нещо повече, Христос отъждествява себе си с тази категория „пътуващи хора”: „Странник бях и ме приютихте...” и „доколкото сте сторили това на един от тези малките, на Мен сте го сторили”. Тази перспектива поражда своеобразната култура на движението, придобила своите характеристики в периода IV – VIII век и станала отличителна за християнската цивилизация както на Изток, така и на Запад¹. През античността религиозното пътуване няма за цел посещаване на „свети места”, а на святи хора – живи или мъртви². Стремещът към общуване лице в лице е бил водещ мотив за

¹ Dietz, Maribel, *Wandering monks, virgins, and pilgrims : ascetic travel in the Mediterranean world, a.d. 300–800*, Pennsylvania State University 2005, pp. 11-43

² Йероним разказва за своята духовна дъщеря вдовицата Фибула, която въпреки съветите на приятелите си, обикаляла цялата Римска империя и накрая заедно с един богат вдовец построяват странноприемница в Остия, която бързо става популярна. „Тя бе чужденка във всеки град”, пише той.

християнските странници. От друга страна, този тип пътуване е своеобразен религиозен израз на духовната бездомност, на временното изгнаничество, израз на убеждението на тогавашния вярващ човек, че той е „само временно на тази земя”. Именно за това странноприемницата е естествена, бих казала, интегрална част от живота на византийския манастир. Разбира се, не всеки манастир е имал възможност да поддържа странноприемница, но всеобщото разбиране за странника като земно отображение на скитащия Христос води до създаването на една удивително богата мрежа на благотворителни заведения във Византия, която впоследствие става образец както на Запад, така и в славянския християнски свят.

Първо е необходимо да кажем няколко думи за самия институт на странноприемницата. Всъщност, във византийските извори думата обозначава един комплекс от помещения или дори сгради и далеч надхвърля съвременната представа за странноприемницата като хан – място за краткотрайно пребиваване и отдиш на пътници срещу заплащане. Най-общо казано ξενών или странноприемница е комплекс от помещения за „чужди хора”, ξένοι – пътници, но не само, които, както казахме, най-често са били разположени в манастирите.

В културата на древните гърци чужденецът, странникът, е канен в специално помещение в дома на хазяина, специално предназначено за чужденци (Еур. Алк. 543, Πλάτ. Тщ. 20С). Гостоприемството и тогава се е считало за свещено задължение, от което не е изключен дори царят, който бил длъжен не само да окаже гостоприемство, но и да направи подаръци, т.нар. «ξείνια». Гостоприемство са оказвали и общините, като били изградени специални домове за подслоняване на „чужденци”, а всички разходи са били „за Зевс”³. По-късно в писмата на Юлиан Апостат тези домове се наричат ξενοδοχείο или ξενών⁴, или в Неарата на Лъв Мъдри ξενοκομείον, а приемащият ги, отговарящият за настаняването им, се наричал както и днес ξενοδόχος или ξενοδόκος⁵.

Вж. Frank, Georgia, *The Memory of the Eyes: Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity*, Berkeley and Los Angeles, 2000

³ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος ΙΗ', σελ. 629

⁴ Glanville Downey, *Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ*. - *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 4, H. 2/3 (1955), 199-208

⁵ Οι Νεαρές Λέοντος Σ' του Σοφού. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Αθήνα, 2007, Νεαρ. ιγ'

Поради широката представа за „странника” като своеобразен културен феномен във византийския свят странноприемниците са били предназначени не само за бедни хора, но са приютявали и публични личности. Счита се, че организирането на систематична грижа за този вид социални потребности е заслуга на християнската култура на Източната Римска империя.

През средно и късноримският период странноприемницата получава значението 1) на място за обгрижване на странници и 2) за лечение на болни бедни, чужденци или местни хора. Във всеки случай и в ранния период (4-7 век) с думата „странноприемница” се обозначават социални домове с двойно предназначение в Йерусалим – например при Прокопий Кесарийски: „странноприемници две, построени от император Юстиниан, едната дава прибежище на чужденците, а другата е за отдых на боледуващи бедняци”⁶. И в двата случая те са част от новопостроената църква на Божията майка и комплекса около нея.

В Кратката история на Йоан Кинам (12 век) странноприемниците са наричат „обществени болници” (κοινῶν νοσοκομείων), както и само „странноприемници” (ξενῶνων)⁷. Повечето принадлежали на църква или манастир, но и много благотворители частни лица строели сгради за тази цел и сами ги обслужвали. По ранновизантийска традиция странноприемниците носели имената на манастирите, основателите си или на мястото, където се намирали.

Странноприемници изграждали не само в големите градове, но и в предградията, крайморските селища, и навсякъде, където се събирали макар и за кратко много хора, имащи нужда от обгрижване или лечение – поради факта, че пътуването било винаги съпроводено с повишен риск за здравето на пътуващите. Стремелът бил да се намират в близост до „чисти”, „здравословни места” като църкви или манастири, лечебни и чудотворни извори и др., като например лечебницата на Живоприемен Източник, която е датирана от времето преди Лъв Тракиец (457–518)⁸. Прокопий Кесарийски разказва за възстановяването на

⁶ Прокопий Кесарийски, О постройках императора Юстиниана, V, 6, прев. С. П. Кондратьев М. 1996

⁷ Κίναμος, Ιωάννης. Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum IV, 21. PG 133: „ἐκ τῶν κοινῶν ἀναλέγεσθαι νοσοκομείων, ἃ ξενῶνας καλεῖσθαι ἔθος ἐστίν.”

⁸ Γεδεών, Μ. Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αὐτῆς προσαρτήματα / ὑπὸ Ευγενίου ιερέως διευθυντοῦ τῆς Ι. Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Αθήνα 1886

прочутата лечебница на Самсон, изгоряла по време на въстанието Ника заедно с двете църкви „Св. Ирина” и „Св. София”, между които се намирала⁹. Новата сграда била величествена, с много стаи, а срещу нея имало и две по-малки странноприемници – в домовете на Исидор и Аркадий.

Тези учреждения най-често се издържали чрез дарения на василевсите или чрез наследства в тяхна полза, чрез собствеността на епископите или персонала на странноприемниците. Първоначално императорските разпоредби предвиждали най-бързо възможно изпълнение на даренията в полза на тези институции, както и да са под грижите на местните епископи. Тази императорска грижа се среща предимно в ранновизантийския период, след което тези сгради във византийската империя намаляват, но в средния и късен период отново се увеличават.

Известни странноприемници от ранния период са „Василиадата” "τὸ μέγα καταγώγιον τοῖς ξένοις", основано от Василий Велики¹⁰, предназначено не само за изхранване на пътниците, но и за лечение на страдащите от болести. Странноприемницата на Самсон, странноприемницата на Зотик Орфанотроф, в която император Юстин Втори построява отделение за болни от проказа. Повечето императори и техните роднини са строили странноприемници най-вече в Константинопол¹¹. В тях нередко работели дори императриците – например императрица Плакила, съпругата на Теодосий I.

Запазени са много имена на държащите странноприемници (ξενοδόχος), някои от които са станали и патриарси – например св. патриарх Минас Константинополски (6 век), който бил управител на голямата болница на Самсон в града и бил избран лично от император Юстиниан; Павел, който става Антиохийски патриарх, Акакий Константинополски (5 век, от император Лъв Тракиец, става презвитер заради социалната си дейност като ръководител на голямо сиропиталище) и др. Държателите на странноприемници имали високо обществено положение, били канени и в приемите на двора – в този смисъл странноприемниците във Византия са институции, участващи в процесите на вертикалната мобилност в обществото.

⁹ Прокопий Кесарийски, О постройках императора Юстиниана, I, 13, прев. С. П. Кондратьев М. 1996

¹⁰ Κούζη, Π. Περί βυζαντινῶν νοσοκομείων, ἰδίᾳ δε ξενῶνων κατὰ τον ΙΒ΄ αἰῶνα. Арχείο Ιατρικῆς Εταιρίας τόμ. ΙΕ΄, σελ. 40.

¹¹ Αμάντων, Κ. Η ελληνική φιλανθρωπία κατὰ τους μεσαιωνικούς χρόνους, Αθήναι 1923

В странноприемниците били приемани, поне в началния период, както християни, така и езичници, независимо от изповеданието – за това свидетелства Юлиан Отстъпник, който заповядва на лекаря Арсакиос да изгради навсякъде в държавата странноприемници, защото счита за недопустимо „нечестивите галилейци” да хранят със своите бедни и болни също и езичниците¹². По-късно, по времето на Юстиниан имаме сведения за специална категория „ксенони”, които построила императрица Теодора на о. Хиос специално за монофизитите монаси и заточените епископи. Те обаче очевидно изпълнявали функции на места за заточение и не могат да се считат за примери за конфесионален тип „странноприемница”¹³.

С течение на времето странноприемниците се превръщат в неотменима част от византийската манастирска култура. Те придобиват все повече характеристики на социален институт, обслужващ здравните нужди на населението. Обилна информация за тяхната еволюция ни дават описанията в манастирските типичи, като тук ще се спрем на три от тях от периода на XII век. – през този период странноприемниците придобиват своя завършен вид и именно в тази си форма стават модел за подражание в Русия и западните страни.

Тук ще направим кратък обзор на известното за странноприемниците на три манастира през XII век – един столичен - „Пантократор”, и два в провинцията: манастирът „Богородица Спасителка на света” в Тракия, и „Богородица Петриционитиса” или Бачковския манастир.

Сведенията са въз основа на типичите на трите манастирски комплекса¹⁴.

Манастирът „Богородица Спасителка на света” (Μονή της Παναγίας της Κοσμοσωτείρας) се намира в Тракия в близост до Енос, на югоизток от устието на

12 Sudhoff, Karl. Aus der Geschichte des Krankenhauswesens im fruehen Mittelalter in Morgenland und Abendland. In: Sudhoffs Archiv 21 (1929), p. 164-203

13 Μεντζου-Μεϊμαρη Κ., Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι του τέλους της Εικονομαχίας. In: Βυζαντινά 11 (1982), σ. 289

14 За манастира „Богородица Спасителка на света” (Kosmosoteira): Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira near Bera. Trans: N. Sevcenko, In: Byzantine Monastic Foundation Documents, DOP 2000, V, 29; За манастира Пантократор (Pantokrator): Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople. Trans: Robert Jordan, In: Byzantine Monastic Foundation Documents, DOP 2000, V, 28; За манастира „Богородица Петриционитиса”: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo. Trans: Robert Jordan, In: Byzantine Monastic Foundation Documents, DOP 2000, IV, 23.

Марица, край Вира, дн. Ферес. Основан е (1152) от севастократор Исаак, трети син на Алексей Комнин и Ирина Дукина Комнина¹⁵. Тук странноприемницата е в самия манастир и е наречена „gerokomeion”, тоест старчески дом. Представлява болница с 36 легла, помещения за храна, завивки, дрехи, бани и т.н. Към манастира работи „изпитан и компетентен” лекар, комуто се дава „подобаваша заплата”. Той обгрижва не само болните монаси, но и други „болни братя”. 8-10 слуги помагат на лекаря. В непосредствена близост до помещенията на болните има параклис, където се отслужват служби, така че и лежащоболните да могат да ги слушат. В типикона се казва изрично монасите да не се оправдават с липса на средства, че не оказват милостиня на нуждаещите си и болните. Вменява им се като институционално задължение, което е характерно за манастирската реформа през 12 век.

Трите странноприемници към манастира „Св. Богородица Петриционитиса” на Бакуриани¹⁶: край Станимака, Мармарион и Прилонгион (припасите за вторите странноприемници се осигуряват съответно от приходите на околните села - Здравикион за първата и Прилонгион за втората), които основателят на манастира нарича също „лествици”, са основани „заради спасението на душата на брат му”. Любопитно е прозвището им „лествици”, което кореспондира пряко с Лествицата на добродетелите на св. Йоан Синайски и отразява нагласата на византиеца да възприема грижата за странника като водеща лична и обществена добродетел. Дейността на трите странноприемници е описана сравнително подробно в глава XXIX най-вече по отношение на снабдяването им с провизии. И трите са под прякото

¹⁵ През 1152 г. Исаак започва да пише манастирския Типикон в семейното си владение в тракийска Вира. Историческата съдба на обителта е бурна. 30 години след написването на типикона синът му Андроник I (1183-1185) посещава манастира, за да се поклони на гроба на баща си. През 1195 г. там е ослепен конкурентът му Исаак II Комнин. След IV Кръстоносен поход манастирът е даден на Жофроа Вилардуен, а през 1205 г. минава в ръцете на цар Калоян. При Йоан III Ватаци (1221-54) става отново гръцки. През палеологовия период се използва като затвор – по време на гражданската война, през 1341 г., Йоан Кантакузин намира манастира отбраняван от монаси и група затворници. Изоставен е от монасите при абдикацията на Кантакузин през 1354 г. Виж: Sinos, S., *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Munich, 1985; Тъпкова-Заимова, В., *Les noms de lieux dans le typicon du monastère de la Kosmosotira*, В: Балканско езикознание 2 (1960), 123–27.

¹⁶ Beck, Hans-Georg, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich, 1959), p. 646; Talbot, Alice-Mary, and Cutler, Anthony, *Petrizos Monastery*. In: *Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 164 4.

ръководство на игумена на манастира. Типикът обвързва тяхната дейност със състоянието на манастира – ако той се разрасне, странноприемниците също трябва да разширят дейността си. На пътниците и бедните в странноприемницата, построена под с. Станимака, Бакуриани предписва да се раздава всеки ден жито и вино от приходите от самото село, а също така суха или сготвена храна, като нарежда една от господарските воденици да мели дарителско мливо. Един парик от селото да бъде освободен от всякаква друга служба, за да изпълнява всякаква необходима работа в странноприемницата и да извършва снабдяването на бедните. Всички тия неща той да върши със страх от Бога и да разпределя безпристрастно, за което да получава заплата като монах от трети разред. Странноприемницата да има легла и пещ с огнище. Разболелият се пътник да стои три дни и чак тогава да се изпрати, но ако още не е излекуван напълно, да си почива до пълното му оздравяване. Не се съдържа информация с какъв медицински персонал е разполагала странноприемницата. Типикът на манастира ограничава пребиваването в него на „ромеи” и насърчава приемането в братството само на иверийци. Странноприемниците обаче са отворени за всички – независимо от етническия им произход. Типикът, естествено, ограничава достъпа в манастирското братство само до православните. Но липсва информация да бъде отказван достъп до услугите на странноприемниците на еретици, каквито - павликяни и богомили - през периода живеят в областта на Филипопол.

Самият Бакуриани нарича местното население "неспокоен народ", който живее край една буйна планинска река”. Поради тази причина странноприемниците като основно средство за социална дейност имат и интегрираща функция, която трябва да спомогне за вписването на големия манастирски комплекс в живота на смутния регион¹⁷.

Безспорно най-известната странноприемница-болница в империята през този период функционира в манастира Пантократор в столицата и е построена от Исаак II Комнин (1118-1143) и неговата съпруга Ирина¹⁸. Организацията на този

¹⁷ Петрова, Илка. Данни за социални грижи и благотворителност в българските земи под византийска власт в Типика на Бачковския манастир. В: Обществено подпомогане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена. Доклади от конференция на Югозападния университет "Неофит Рилски" - Благоевград 17-18 септември 2004 г.

¹⁸ Crislip, A. From Monastery to Hospital. Christian monasticism & transformation of Health care in Late Antiquity. University of Michigan 2005.

благотворителен комплекс е на изключително високо за времето си ниво. Той се приближава до днешните разбирания за болница. Включвал е две клиники – едната се наричала τρίκλινον или τρικλινάριον и е била предназначена за монасите, а другата се среща с обичайното общо название ξενώνας и била предназначена за болните в града. Тази странноприемница имала 50 легла, от които 10 били в ὄρδιο – лекарското отделение. 10 легла били предназначени за болните с операции, 20 за общите болести, 12 за жените с гинекологични болести или бременни и родилки, осем за очни болести. Освен споменатите отделения, имало още едно за страдащи от епилепсия или умствени болести. Накрая имало и една външна клиника или градска клиника αστυκλινική.

Обслужващият персонал в общото патологично отделение се състоял от двама главни лекари, наричани πρωτομνητῶν, трима учещи се ἐμβάθμων ὑπουργῶν и двама помощници περισσῶν ὑπουργῶν. В хирургичното отделение имало двама специалисти хирурзи τραυματικοί. В гинекологичното отделение имало двама лекари и една лекарка – помощниците и „асистентите“ във всички отделения били жени. ἐμβαθοὶ ἢ περισσοὶ ὑποούργισσαι. Във външната лечебница работели двама патолози и двама травматолози, със своите асистенти и помощни. Като цяло лекарите във външната лечебница, тоест извън странноприемницата на манастира, работели на смени, през месец, така че всеки лекар работел шест месеца в годината. Посещението по домовете ставало по всяко време, от 1 май до 14 септември и след залез слънце. През нощта кандило осветявало различните отделения на странноприемницата, а тройно кандило стояло в стаята на лекарите – лекарите на нощна смяна се наричали - ἐξκουβήτορες (=αγρυπνοῦντες). Ръководството на странноприемницата се осъществявало от двама главни лекари с опит, наричани примикюри, които също работели през месец. При трудните случаи на лекарски съвет се събирали и бъдещите лекари.

Повечето от лекарите били клирици, но имало и миряни. При всички положения били християни, защото строго се забранявало християни да канят юдейски лекари. През 12 век обаче патриарх Лука Хрисоверг (1157) забранява на клириците да работят като лекари.

В станноприемниците се осигурявала и фармацевтична грижа от фармацевти – *фарμακοποιοί*. Персоналът в странноприемниците, които не изпълнявали задълженията си, били наказвани. Освен тях там работели и икономи, които снабдявали болницата с лекарства. За пренасянето на болните се използвали *νοχοφόρα* или *παρατέμνοντες*, както във Василиада. Може би от тази група били и т.нар. *παραβολῆνοι*, използвани при епидемии. Също и монаси се използвали за служение, дякония.

Персоналът получавал определена заплата в златни номизми и в натура, например пшеница. Типикът на манастира Пантократор съобщава подробности за сумата, която получавал всеки от работещите в странноприемницата.

Болните, които били приемани в Пантократор, сменяли дрехите си, които били давани за почистване, обличали се с дрехи на странноприемницата и се разпределяли в отделеният. Леглата били постлани с чаршаф, възглавница и завивка, а през зимата се раздавали и по две одеала, наричани *λοονίκια*. Имало и шест легла специално за лежачо болни, с пробити дупки под кръста за удовлетворяване на естествените нужди.

Храната им се състояла от хляб, две ястия от бобови растения със зехтин и кромид. Отпускали се и малко пари за вино. В типикона на манастира Космосотира на големите празници давали риба. Понякога на болните се раздавали и парични дарения или дори месечна сума. За спазването на диетата отговарял специален персонал, наречени диетолози - *διαίτηριοί*.

В странноприемниците е имало на разположение необходимите инструменти – хирургични, катетри, за ножовете отговаряло специално лице.

Специални грижи се полагали за хигиената - функционирало отделно помещение за баня. Цистерни с водопроводи снабдявали Пантократор с вода за всички нужди на странноприемницата.

Типикът на Пантократор съдържа и много информация за обслужващия персонал:

Логистичното обслужване се извършвало от служители *ὀπίωνες*, наблюдаващи, които представяли сметките на епископите, хартуларии се отчитали на архиепископа или секретаря, и освен тях имало и икономи. Всички те били

подчинени на ръководителя на странноприемницата или на примикюрите. В Пантократор се споменава също и за учител по медицинска наука, а в странноприемницата в Арматиос се говори и за калиграф. Висшият персонал в лечебницата е пишел и книги, някои от които са достигнали до нас.¹⁹ В странноприемниците имало и библиотеки, предимно с медицински трудове на Диоскорид, Галинос и др.

Съвсем отделни помещения особено в големите странноприемници, били предназначени за църкви – отделно за мъжете и жените, за хлебарница, наричана *μαυκιτεῖον*, за магерница, трапезария, гробище за чужденци *ξενотάφιον*, мелница, конюшна, перачница, в която работел многоброен персонал от хлебопекари, мелничари, коняри, готвачи, перачи, свещеници, гробари и др. Отделна част е за прокажени - *λωβοκομεῖα*, както и за възрастни хора *ὑπροκομεῖα*.

До края на империята грижата за този особен вид заведения, предлагащи помощ на хората в периферията на обществото, била сред приоритетите на държавата в нейната вътрешна политика. Организацията на византийските многофункционални странноприемници оказала голямо влияние не само върху арабските болници през средновековието, но и върху тези на Запад, като там се образуват под същото име *hospodochium*. Например подобна странноприемница има още в края на VI век в испанския град Мерида, отново като част от манастир. Западната организация на странноприемниците повтаря византийската, което личи от множество запазени произведения като например на манастира St. Gall и др. През XI век и в Русия започват да строят лечебници към манастирите по византийския модел, включващи бани, лечебница, болница. Така странноприемниците се утвърждават като елемент на манастирската култура не само във Византия, но и в целия културен свят през средновековния период.

¹⁹ Kousis, Ar. Contribution à l' étude de la médecine des xénons pendant le XVe siècle I, 1927: Θεραπευτικά καὶ ἰατρεῖαι συντεθεῖσαι παρὰ διαφορῶν κατὰ τὴν ἐκτεθεῖσαν ἀκολουθίαν τοῦ ξενῶνος.

Реликви и мощи в Истрия и Далмация през 15 в.*

Ивайла Попова

В настоящето изследване ще направим кратък преглед на пазените реликви и мощи в градовете на Истрия и Далмация според сведенията на западни пътешественици от 15 в. Ще съсредоточим нашето внимание върху текстовете, оставени от Мариано ди Нани от Сиена¹ (1431), Габриеле Каподилиста (1458)², Санто Браска (1480)³, Бернхард фон Брайденбах (1483-1484)⁴, Конрад Грюнемберг (1486)⁵, както и твърде интересните данни на Пиетро Казола (1494)⁶, Бернардо Микелоци и Бонсиньоре Бонсиньори (1497 - 1498)⁷, Арнолд фон Харф (1496 – 1499)⁸.

Преди да пристъпим към конкретната информация, ще представим накратко авторите на тези сведения.

Мариано ди Нани от Сиена, капелан на капелата на Разпятието в Сиенската катедрала, тръгва към Йерусалим на 9 април 1431 г. Това за него не е първото пътуване до

* Вариант на тази статия е даден за печат в Сборник в памет на проф. Георги Бакалов

¹ **Mariano da Siena. Viaggio fatto al Santo Sepolcro 1431.** In appendice Viaggio di Gaspare di Bartolomeo. A cura di Paolo Pirillo. Pisa, 1991.

² **Gabriele Capodilista, Itinerario.** – In: Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca 1480 con l’Itinerario di Gabriele Capodilista 1458. A cura di Anna Laura Momigliano Lepschy. Milano, 1966, 159 – 241.

³ **Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca 1480 con l’Itinerario di Gabriele Capodilista 1458.** A cura di Anna Laura Momigliano Lepschy. Milano, 1966, 43 – 158.

⁴ **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.** Un viaggiatore del Quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell’ incunabolo. Traduzione italiana e note di Gabirella Bartolini e Giulio Caporali. Prefazione di Massimo Miglio. Saggio introduttivo di Gabirella Bartolini, Roma, 1999. I. Mozer, Bernhard von Breydenbach: Peregrinatio in terram sanctam. Eine Pilgerreise ins Heilige Land, Berlin – New York 2010.

⁵ **Konrad Grünemberg.** The story of sir Konrad Grünemberg’s Pilgrimage to the Holy land in 1486. Translated and annotated by Kristiaan Aercke from the Dutch translation by A. C. J. De Vrankrijker based on the rare German edition by Walter Fräzel. Centro Interuniversitario di Ricerche sul “Viaggio in Italia”, Moncalieri, 2005; **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt ins Heilige Land 1486.** Herausgegeben und übersetzt von Johan Goldfriedrich und Walter Fränzel, Leipzig, 1912; **Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land, 1486.** Untersuchung, Edition und Kommentar. Diss. Andrea Denke, 2011, Böhlau, 528 Seiten.

⁶ **Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola.** A cura di Anna Paoletti. Alessandria, 2001.

⁷ **Borsook, E.** The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497 - 1498). – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 36, 1973, 145 – 197

⁸ **Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat.** Nach den ältesten Handschriften und mit deren 47 Bildern in Holzschnitt herausgegeben von Dr. E. Von Groote. Cöln, 1860; **The Pilgrimage of Arnold von Harff.** Translated by M. Letts, London, 1946. **Rom, Jerusalem, Santiago. Das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff 1495 – 1499.** Nach dem text der Ausgabe von Eberhard von Groote übersetzt, kommentiert und eingeleitet von Helmut Brall-Tuchel und Folker Reichert, Köln, Weimar, Wien, 2007.

Светата земя, за разлика от спътника му, Гаспаре ди Бартоломео, духовник в Сиенската катедрала, който също оставя пътни бележки за поклонничеството от 1431 г.⁹

Габриеле Каподилиста е благородник от Падуа, който още от младостта си служи на католическата църква, по-точно – на служба е при кардинал Лодовико Скарампи Тревизан. Каподилиста пътува до Светата Земя през 1458 г.¹⁰, а след завръщането си защитава докторат по каноническо право.

Санто Браска (роден в Падуа в края на 1444 г. или нач. на 1445 г., умира след 10 дек. 1522 г.), служи в Миланския двор първоначално на Франческо, а впоследствие и на Галеацо Мария Сфорца и през април 1480 г. се отправя на поклонение в Йерусалим¹¹. Съществуват още две описания на същото пътуване до Светата Земя на доминиканския монах Феликс Фабри¹² и на един анонимен французин¹³.

Бернард фон Брайденбах през 1483-1484 г. пътува до Св. Земя. Той е от благородническо потекло, роден е през 1440 г., умира 1497 г. Доктор е по право от университета в Ерфурт. Брайденбах е свещеник в катедралата на град Майнц. Неговото *Перегринацио* е първата илюстрирана книга на пътешественик, която е отпечатана през 1486 г. в Майнц.¹⁴

⁹ **Mariano da Siena. Viaggio fatto al Santo Sepolcro 1431.** In appendice Viaggio di Gaspare di Bartolomeo. A cura di Paolo Pirillo. Pisa, 1991.

¹⁰ **Gabriele Capodilista, Itinerario.** – In: Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca 1480 con l'Itinerario di Gabriele Capodilista 1458. A cura di Anna Laura Momigliano Lepschy. Milano, 1966, 159 – 241.

¹¹ **Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca 1480** con l'Itinerario di Gabriele Capodilista 1458. A cura di Anna Laura Momigliano Lepschy. Milano, 1966, 43 – 158.

¹² **Феликс Фабри** е доминикански монах, професор е по теология и философия и осъществява две поклонничества до Св. Земя – през 1480 г. и през 1483-1484 г., за които оставя подробен разказ. **Fratris Felix Fabri. Evagatorium** in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti Peregrinationem. Edidit C. D. Hassler, I – III, Stuttgartiae, 1843-1849. За второто пътуване от 1483 – 1484 г. са запазени още редица паралелни сведения от поклонници – от Паул Валтер Гуглинген, от Георг фон Гумпенберг, от Конрад Бек и от Бернард фон Брайденбах. **Europäische Reiseberichte** des Späten Mittelalters. Hrsg. Von Werner Paravicini. Teil 1. **Deutsche Reiseberichte.** Bearbeitet von Christian Halm. Frankfurt am Mein, 2002, Феликс Фабри № 80 и 88; № 84 Paul Walter Guglingen, № 85 Georg von Gumpfenberg, № 86 Konrad Beck, № 87 Bernhard von Breydenbach.

¹³ *Le voyage de la Sainte Cyté de Hierusalem*, ed. Ch. Schéfer, Paris, 1882.

¹⁴ **Ivins, W. M. Jr.** A First Edition of Breydenbach's Itinerary. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art Bulletin*, vol. 14, N10, 1919, 215 – 221. **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.** Un viaggiatore del Quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell' incunabolo. Traduzione italiana e note di Gabirella Bartolini e Giulio Caporali. Prefazione di Massimo Miglio. Saggio introduttivo di Gabirella Bartolini, Roma, 1999.

Конрад Грюнемберг¹⁵ е бюргермайстер – кмет на град Констанц. Занимава се с хералдика и пише книга за гербовете¹⁶; през 1485 г. е обявен за рицар, а на 22 април 1486 г. заминава на поклонение в Св. Земя, като в Йерусалим става рицар в Ордена на Св. Гроб.

Пиетро Казола е роден през 1427 г. в знатно миланско семейство. Ранните години от своя живот прекарва в катедралата в Милано. По-късно, за период от шестнадесет години, е секретар на миланския пратеник в Рим, а през 1478 г. се завръща в Милано, където продължава духовническата си кариера. През 1494 г. предприема поклонничество до Йерусалим, за което оставя подробен разказ¹⁷.

Арнолд фон Харф произхожда от стар аристократичен род от Долнорейнската област. Роден е през 1471 г. Както се вижда от неговия текст, той е получил добро образование, има познания по география, история, езикознание. Също така се смята, че е владеел латински и френски език. През 1496 г., когато е 25 годишен, предприема поклонничество до Светите места и се завръща в родината си през 1499 г.¹⁸

Бернардо Микелоци и **Бонсиньоре Бонсиньори** пътуват към Йерусалим през периода юли 1497 г. – ноември 1498 г. и оставят пълна документация за пътуването¹⁹. Бернардо Микелоци, роден през 1455 г., е син на известния скулптор и архитект Микелоцо. Бернардо е духовник във Флорентинската катедрала. От писмата научаваме, че експедицията на Изток е предприета по негова инициатива и на негови собствени разноски. Бернардо декларира целта на пътуването - *“отиваме в Турция, за да търсим гръцки книги...”* и ако им остане време – да осъществят поклонничеството до Йерусалим. Бонсиньоре е 29-годишен, когато се отправя на Изток заедно с Бернардо Микелоци. Според неговия собствен

¹⁵ **Deutsche Reiseberichte**, N 92, Konrad Grünenberg, 227 – 230.

¹⁶ R. Graf von Stillfried-Alcantara, Ad. M. Hildebrandt (Hrsg.): Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. Volbracht am nunden Tag des Abrellen do man zalt tusend vierhundert drü und achtzig jar. In Farbendruck neu herausgegeben. Starke, Görlitz 1875–1884, (Als Faksimile, Saarbrücken 2009).

¹⁷ **Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola**. A cura di Anna Paoletti. Alessandria, 2001.

¹⁸ **Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf** von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat. Nach den ältesten Handschriften und mit deren 47 Bildern in Holzschnitt herausgegeben von Dr. E. Von Groote. Cöln, 1860; **The Pilgrimage of Arnold von Harff**. Translated by M. Letts, London, 1946. **Deutsche Reiseberichte**, № 111, Arnold von Harff, 273 – 281.

¹⁹ В Националната библиотека на Флоренция са запазени над 20 писма, писани от двамата пътешественици, както и спомените на Бонсиньоре, писани години по-късно по молба на негов приятел. **Borsook, E.** The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497 - 1498). – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 36, 1973, 145 – 197. Мемоарите на Бонсиньоре са в Bibliotheca Nazionale Centrale Firenze (BNCF), MSS Magl. XIII, 93. Писмата - BNCF MSS Ginori-Conti 29, 99; BNCF MSS Ginori-Conti 29, 55; BNCF MSS Ginori-Conti 29, 63.

разказ в **Мемоарите** му, е роден на 15 декември 1468 г., също е духовник. Дякон е на Санта Мария Дел Фиоре. Преди да тръгне на Изток получава ранга на апостолически нотариус (1494 г.).

Да преминем към конкретните данни.

Повечето пътешественици са духовни лица, всички са тръгнали на поклонение към Светата Земя. Напълно в духа на епохата и в контекста на тяхното разбиране за света е фактът, че в описанията им преобладават сведенията за църкви и манастири, както и поклонението и почитта пред светите мощи. Почти всички поклонници, които преминават с кораби покрай Далматинското крайбрежие, разказват за църквите и мощите запазени в Паренцо (Пореч), Ровин(и), Зара (Задар), Рагуза (Дубровник). Ще се спрем на някои любопитни примери.

За **Паренцо (Пореч)**, пътешествениците отбелязват, че е епископски център, описват църквата на **св. Никола**, която се намира на едноименния остров срещу града, както и мощите на **св. Мавриций**²⁰ (**Маурус**), **св. Елевтериус**²¹.

Според германският поклонник **Конрад Грюнемберг** „*Паренцо е на около 100 мили разстояние от Венеция, той е епископско седалище и двама светци са погребани тук – св. Мауриций и св. Лейтериус. Пред града има манастир, където мощите на Св. Никола почиват в мир и вършат чудеса. Манастирът е основан от мараниери, тоест собственици на кораби. Недалеч от него на същата планина се намира висока кръгла кула. Тя е построена, за да се наблюдава морето за пирати, които могат да навредят на града*”²².

На манастира, посветен на св. Никола, разположен на едноименния остров пред Пореч, се спира в текста си и **Санто Браска**: „... На 8 юни към 11 часа ... с голяма умора стигаме Паренцо, ...и за да се възстановят поклонниците..., престояхме тук до събота вечерта. В този интервал от [време] отидохме да посетим църквата на св. Николò, разположена върху една скала [в морето] срещу града, място, посветено на всички моряци и твърде прелестно, държано от монасите на св. Бенедикт”²³.

Друг поклонник, **Бернард фон Брайденбах**, правилно ситуира Пореч в Истрия, споменава, че градът е под венецианска власт, че е епископско седалище и подробно се

²⁰ Св. Маурус, 6 в., първия ученик на св. Бенедикт от Нурсия.

²¹ Св. Елевтериус, епископ на Турне, 6 в.

²² **Konrad Grünemberg. The story.**, p. 53. **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt**, S. 32.

²³ **Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca**, p. 52, § 19.

спира на мощите, пазени там. „Градът **Паренцо** е разположен в провинция *Истрия*, и е под венецианска власт и отстои от Венеция на около 100 италиански мили. Епископско седалище е и в главната църква има запазени множество скъпоценни реликви, които, както следва, посетихме с набожност. Преди всичко в големия олтар почиват **светите мъченици Димитър и Юлиан**²⁴, в един друг олтар пред хора на църквата са **мощите на светите девизи Берта**²⁵ и **Аколита**. В същата църква преди немного време почивали **мощите и на светите Мавро и Елевтерио**, но някои генуезци ги отнели и ги пренесли в Генуа²⁶. Беше ни разказано, като нещо сигурно, че въпросните генуезци се опитали да насилват един друг олтар с намерение да вземат мощите на някои светци, но внезапно и чудодейно от този олтар (на който и днес личат оставените следи), бликнала кръв, при което онези, ужасени, изоставили опитите си”²⁷.

Миланският духовник **Пиетро Казола** също не пропуска да отбележи църквата на св. Никола срещу Пореч и подобно на другите пътешественици набляга на факта, че тези територии са под властта на Венеция. „*Ние отидохме да посетим църквата, посветена на Св. Николò, построена на скала в морето срещу града. Тя е много красива е построена от даренията на моряци. Управлява се от двама монаси и от двама светски братя от Ордена на последователите на св. Бенедикт, които имат хубава маслинова гора на споменатата скала, от която идва единственият им доход.* В заключение за Пореч Пиетро Казола допълва: *От това, което видях, чух, и опитах, този град има червени вина, които са добри. Посоченият град е подчинен на Венеция*”²⁸.

Германският рицар **Арнолд фон Харф** в самия край на 15 в. подобно на другите поклонници отбелязва разстоянието от Венеция до Паренцо – 100 мили, също упоменава, че града се намира в Истрия и набляга на факта, че населението му е славянско, като не пропуска да отбележи и свещените мощи в града. „*От Венеция до Паренс (Паренцо) - 100 мили. Паренцо е малък град и е на венецианците. Той е добро пристанище... Този град лежи в Истрия, и хората тук говорят Вендши или Славянски език. Той е отделно епископство.*

²⁴ Св. Юлиан Бедни, хоспиталиер и покровител на пътниците.

²⁵ Св. Берта от Кент, края на 6 в. – нач. на 7 в., франкска принцеса, става християнска кралица на Кент.

²⁶ През 1354 г. Паганучо Дория, командир на генуезката флота, окупира Паренцо и като военна плячка отнесе реликвите на двамата светци и ги поставил в църквата св. Матей, традиционно свързана с неговото семейство.

²⁷ **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.**, p. 26.

²⁸ **Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola.**, p. 118.

В катедралата му лежат две свещени тела – на св. Маурус и на св. Леутерий (Елеутериус) ”²⁹.

По пътя си покрай западното Балканско крайбрежие, поклонниците често спират и в **Ровин(и) (Ровиньо)**, където впечатление им прави катедралата на града, която съхранява **мощите на св. Еуфемия**³⁰.

За мощите на тази мъченица пише в текста си и **Конрад Грюнемберг**. *„На 15 мили разстояние от Паренцо се намира друг крайбрежен град **Зубиня** [Ровини], където почиват мощите на девата св. Ефемия”³¹.*

Според друг германски поклонник, **Бернард фон Брайденбах** *„не далече от Паренцо, отново на морето, има един град, наречен **Руфиджина** [Ровини], където в една църква е запазено тялото на св. Еуфемия, девица и мъченица”³². На връщане от своето поклонничество корабът на Брайденбах спира в Ровини и той отново отбелязва: *„Пристигнахме в Истрия, която е един район от Далмация. Видяхме град Пола, и срещу нея влязохме в Рубина [Ровини].³³ Слязохме от кораба в град Рубин, която е на един хълм, слязохме за вечерня в църквата на **девата св. Еуфемия**. Чухме вечернята, там има една монашеска общност, в предверието на църквата ни отвориха гроба на св. Еуфемия и видяхме нейното нетленно тяло. Дошла е чудодейно в град Рубина от Халкедон, където станала мъченица, плавайки по вълните заедно със своята твърде тежка гробница”³⁴.**

Друг германец, **Арнолд фон Харф**, отбелязва в своя пътепис: *„От Паренцо до Ровиньо, един малък град на венецианците, добро пристанище. От Ровиньо до Св. Андрей. Това е един малък остров [Св. Андрей, или Червения остров, до Ровини]. Там на планината*

²⁹ **Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf**, S. 61; **The Pilgrimage of Arnold von Harff**, p. 72. **Rom, Jerusalem, Santiago. Das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harv 1495 – 1499**, S. 89

³⁰ Св. Еуфемия, християнска мъченица от 3 в. (умира 304 г.), почита се в Източната и Западната църква на 16 септември – датата на мъченичеството ѝ; погребана е в околностите на Халкедон, като в следствие върху гроба ѝ е построена катедралата, в която през 451 г. се провежда Четвъртият вселенски събор, на който става чудо с мощите на светицата; впоследствие мощите ѝ са пренесени в Константинопол, като според едно предание, през 800 г. саркофагът с мощите на светицата изчезва и доплава до Ровини, където за него е построена катедрала на св. Еуфемия.

³¹ **Konrad Grünemberg. The story.**, p. 53. **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt**, S. 32.

³² **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.**, p. 27.

³³ **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.**, p. 256.

³⁴ **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.**, p. 257.

*има манастир на братята минорити, където лежат погребани мощите на светата дева Еуфемия*³⁵.

Следваща ключова спирка по трасето на корабите покрай Далматинското крайбрежие на Балканите е град Зара (Задар). Във всички поклоннически текстове се натъкваме на подробно описание на множество ценни реликви и мощи, съхранявани в този адриатически град. И днес град Задар се слави с архитектурните забележителности, сред които са църквата Св. Донат, (ротонда от 9 в.); катедралата св. Анастасия, (базилика в романски стил от 12 – 13 в.); църквата Св. Хризогон, (романска църква от 12 в.); църквата на св. Симеон, днес Св. Стефан, (базилика от 5 в, преустроена през 12 в.); църквата Св. Мария, принадлежаща на Бенедиктинското абатство, (от 11 в. и престроявана през 15 в.); францисканската църква и други. Според западните пътешественици от 15 в. в **Зара** се пазят **мощите на Св. Симеон**³⁶, **на пророка Йоел**³⁷, **на Св. Анастасия**³⁸, **на Св. Хризогон**³⁹, **Св. Донат**⁴⁰, **черепа на Мария Магдалена, черепа на св. Георги.**

В своя пътепис **Мариано от Сиена** пише следното: *”На 30ти бяхме в Искиавония [т.е. Далмация], в Джара [Зара/Задар], който е един хубав и голям град, от градски тип е и принадлежи на венецианците. Тук ни бяха показани изтъкнати и красиви реликви, сред които бяха **мощите на Св. Симеон Праведния**, който получил в обятията си малкия Исус от Дева Мария и казал “Сега освобождаваш своя роб” и е с прескъпа украса; и видяхме мощите на **св. Хризогон**, и на **св. Анастасия** и други свети мощи ”*⁴¹.

Твърде близки до текста на Мариано са сведенията, които дава за Зара **Гаспаре ди Бартоломео**: *„На тридесетия ден, ..., бяхме в Скиавония, където има една красива и голяма страна, ... Нарича се Джара [Зара] и е на венецианците. И тук видяхме знатни и красиви реликви между които **тялото на Св. Симеон**, който каза *Nunc dimictis*, с големи украси и*

³⁵ **Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf**, S. 61; **The Pilgrimage of Arnold von Harff**, p. 72. **Rom, Jerusalem, Santiago. Das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harv 1495 – 1499**, S. 89.

³⁶ Св. Симеон, според Евангелието на Лука, посреща малкия Исус в Храма, когато е заведен на 40тия ден.

³⁷ Пророк Йоел, пророк на древен Израел, споменава се в Стария Завет.

³⁸ Св. Анастасия, християнска великомъченица. Била е богата римлянка, приела християнското учение от учителя си св. Хризогон, полагала усилия да облекчи мъките на затворниците и бедните, наказана със смърт чрез изгаряне в края на III в.

³⁹ Св. Хризогон, християнски мъченик, живял в Рим по времето на император Диоклециан (284 - 305). Отказал да се отрече от християнската вяра и е наказан със смърт. Св. Хризогон е учител на св. Анастасия.

⁴⁰ Св. Донат, епископ на Задар от кр. на 8 – нач. на 9 в., който построява църквата, носеща впоследствие неговото име. Църквата е в предромански стил.

⁴¹ **Mariano da Siena. Viaggio**, p. 76.

големи съкровища, и видяхме тялото на св. Хризогон, мъченикът и на св. Анастасия, мъченицата, и също други свети мощи⁴²“.

За богатата на свети реликви Зара разказва в текста си и **Габриеле Каподилиста**: „И върху морския бряг на крайбрежната ивица, в протежение на три мили е разположена Зара, въпреки че е много малка, има много граждани и търговци; в града са и мощите на славния **Св. Симеон Пророка**.... Също така в този град се съхранява и пепелта от тялото на **Св. Анастасия**”⁴³.

В пътеписа си **Санто Браска** също отбелязва, че **Зара** е красив и силен град и там се пазят мощите на Св. Симеон. „На следващата сутрин се намирахме пред Зара, град в Далмация, разположен в равнина, много красив и здраво укрепен град. И тук лежи тялото на Св. Симеон...Този град се управлявал от народа⁴⁴“.

Германският поклонник **Бернард фон Брайденбах**, на отиване и връщане от Св. Земя, се спира подробно на този далматински град, като посочва съществуването на Стара и Нова Зара и описва мощите на св. Симеон. „Между този град [Корфу] и Паренцо, гореказания, се намират различни и важни градове на **Славония**. На първо място един град, наречен **Зара**, отдалечен на 100 мили от Паренцо. Там има **архиепископство** и в главната църква почива стария **свети Симеон**, праведен и богобоязлив, който носи в ръцете си малкия Исус, както се казва в Евангелието на Лука. Тук, в големия олтар е запазено също и тялото на светия **пророк Йоел**⁴⁵...И пристигнахме в стария град Зара, и веднага след това в новия град **Зара**, където спряхме корабите и влязохме. На следващия ден останахме там, посещавайки църкви и реликви, и в катедралата открихме тялото на **св. Симеон** ...”⁴⁶

Друг немски пътешественик, **Конрад Грюнемберг** определя Зара като столица на Славония, т.е на Далмация и добавя, че е архиепископско седалище. Той изчерпателно описва многообразието от реликви и свети мощи, пазени тук. „На 200 мили от Венеция е [разположен] много голям и красив град Зара, столица на Славония. Той е отлично укрепен

⁴² **Viaggio di Gaspare di Bartolomeo**. In: Mariano da Siena. Viaggio fatto al Santo Sepolcro 1431. A cura di Paolo Pirillo. Pisa, 1991, pp. 143 – 161, p. 145.

⁴³ **Gabriele Capodilista, Itinerario**, 166 - 167, §8.

⁴⁴ **Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca**,. p. 55, § 23.

⁴⁵ **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.**, p. 27.

⁴⁶ **Bernhard von Breydenbach. Peregrinationes.**, p. 256.

и съдържа абатство и множество манастири. Той също така е и архиепископия и република Венеция го е придобила заедно с териториите на крал Венцеслав от Унгария“⁴⁷.

„Четирима светци почиват в Зара. Тук е св. Симеон, който посреща нашия Господ в Храма. Кралицата на Унгария⁴⁸ е направила красива златна гробница за него. Но св. Симеон отказал да бъде погребан в нея. Така че той лежи отдолу под нея в каменен ковчег, който е изцяло затворен. Църквата има великолепно конструктивна. Нейната кула е като дантела скулптурирана от основата. Тук също са погребани **Св. Доната**⁴⁹, **св. Анастасия** и **св. Хризогония**⁵⁰. Също в Зара е и **черепът на Св. Георги** и **пръстът на св. Йоан Кръстител**, с който той посочил нашия Господ Исус Христос. Също тук се намира и **ризата**, която Хризогония носила, когато била обезглавена, има все още кървави петна върху ѝ. Също тук е и **черепът на Мария Магдалена** и **част от гъбата**, използвана да дадат да пие [оцет] нашия Господ Исус Христос на Истинския кръст”⁵¹.

Грюнемберг продължава с описанието на Зара и околностите, като допълва още подробности за мощите на св. Симеон. „Напускайки Зара, преминаваш след около 18 мили останките на град, наречен Стара Зара. Някога трябва да е било хубаво място, но сега са останали само руини. Коварният унгарски крал го е разрушил. Всяка година жителите имаха навика да посещават гроба на св. Симеон, който беше на мястото, където днес е Новата Зара. Веднъж, когато тези хора тръгнали да се прибират обратно у дома, кралските люде, маскирани като поклонници, понеже били с поклоннически наметала върху въоръжението си, влезли в града и изклали всичко живо. После като обикновени бандити, те изгорили мястото, докато не останало нищо да стои право”⁵².

⁴⁷ **Konrad Grünemberg. The story.**, p. 54; **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt**, S. 33. Вероятно става въпрос за крал Ладислав Анжуйски, крал на Неапол от 1396 г. до 1414 г., по линия на баща си Карл III Анжуйски носи титлата крал на Унгария и Хърватия. През 1409 г. Ладислав продава на Венеция правата си върху Далмация за 100 000 дуката.

⁴⁸ Елизабета от Босна, дъщеря на босненския бан Стефан II (1322 - 1353), през 1353 г. е омъжена за унгарския крал Лайош I (1342 – 1382, крал и на Хърватия от 1342 г. и на Полша от 1370 г. до смъртта си през 1382 г.), поръчва изработката на саркофага на св. Симеон през 1371 г. на Франческо ди Антонио да Сесто.

⁴⁹ Тук Грюнемберг допуска грешка, става въпрос за Св. Донат.

⁵⁰ Тук Грюнемберг отново допуска грешка, става въпрос за св. Хризогон.

⁵¹ **Konrad Grünemberg. The story.**, p. 54; **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt**, S. 33.

⁵² **Konrad Grünemberg. The story.**, p. 55; **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt**, S. 33.

"Близо до разрушения град на Стара Зара има манастир на босоногите монаси [францисканците], които служат на Св. Богородица. Кацнала високо на планински връх, пред манастира има църква, посветена на св. Козма и Дамян⁵³.

Пиетро Казола също разказва обстойно за реликвите и мощите в Зара, основно за тези на св. Симеон: „Аз отидох заедно с другите поклонници, според уговорката, в църквата **Св. Симеон**, където след вечерня се показват мощите на св. Симеон – много забележителна реликва, вероятно най-красивата, която някога съм виждал в Рим или където и да е другаде. Тялото е прекрасно запазено, няма никакви липси нито по лицето, нито по ръцете или по стъпалата. Устата е отворена и на долната челюст няма зъби; аз не бях изненадан от това, защото той е много стар, когато умира. Той е този за когото Св. Дух казва, че няма да види смъртта, докато вижда Сина господен и той е този, който взима на ръце нашия Господ Исус Христос от нашата Богородица, когато е в храма и който казва "Nunc dimittis servum tuum Domine, secundum verbum tuum in pace, etc." Ходих няколко пъти да видя реликвата, защото имаше голяма тълпа от поклонници, много хора от града и от селската околност, защото беше празник [неделя]"⁵⁴. Миланският духовник отбелязва също така, че тялото е много внимателно охранявано и „Губернаторът на града, Венецианец, както казах, пази ключовете”. Казола продължава разказа си за църквата, която „е доста красива, над мястото със светата реликва има една арка, цялата в сребро и по средата на арката има надслов на латински, който една кралица на Унгария е наредила да направят”⁵⁵. По-нататък Казола изброява други забележителности на града, като посочва, че има и „абатство, принадлежащо на Ордена на Св. Бенедикт, посветено на св. Хризогон, мъченика”.

За Зара германският рицар **Арнолд фон Харф** споделя лаконично: „Зара е малък, силен град. Освен това е и архиепископство. В катедралата лежи **св. Симон**, и също на високия олтар – **пророка Йоел**”⁵⁶.

Интерес представлява текста на Конрад Грюнемберг, който разказва за катедралата на **Шибеник** – „Те [няколко благородници] дойдоха да ни посрещнат като жест на

⁵³ Konrad Grünemberg. The story., p. 56. Ritter Grünembergs Pilgerfahrt, S. 35.

⁵⁴ Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola., p. 120.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf, S. 63; The Pilgrimage of Arnold von Harff, p. 74; Rom, Jerusalem, Santiago. Das Pilgertagebuch des Ritters Arnoldf fon Harv 1495 – 1499, S. 92.

*приятелство и ни поздравиха с добре дошли в техния град Сибенек [Шибеник]. Те ни посрещнаха, сякаш им бяхме добри приятели, първо ни заведоха в новозавършена катедрала, чудо, което трябва да се види, красиво построена от бял мрамор, украсена със статуи и изображения, прекалено многобройни, за да бъдат описани. **Мъченик, наречен св. Петър**, почива тук. Ние огледахме църквата старателно⁵⁷”.*

Следващата голяма спирка по маршрута на поклонниците по Далматинското крайбрежие е Дубровник или според западните пътешественици – Рагуза. В запазените текстове от 15 в. е отделено много място на този красив пристанищен град. В **Рагуза** поклонниците споменават редица свети реликви и мощи – на **св. Власий**⁵⁸, на **св. Катерина**⁵⁹, **св. Маргарита**⁶⁰, **св. Елизабета**⁶¹, **св. Урсула**⁶².

В своя пътепис **Санто Браска** пише за катедралата на Рагуза следното: „*Отидохме първо в катедралната църква, която не е много голяма, но пък е твърде хубава, и тук има една икона*⁶³, *цялата в сребро, украсена отгоре с фигури на светци – 18 големи и други малки. И над хора има едно голямо разпятие с Мадоната и Св. Йоан по подобен начин [изработено] от сребро. Тук има много реликви, всички поставени в сребро... После отидохме в църквата на Сан Франческо, и сред които братя [францисканци] бяхме поласкани и настанени почетно. Преди това ми показаха много реликви, които имаха, сред които са кости на св. Катерина, св. Маргарита, св. Елизабета и главата на св. Урсула, всички обковани в сребро. В целия град има толкова много реликви, че когато има процесия, могат да се украсят 400 духовници”*⁶⁴.

⁵⁷ **Konrad Grünemberg. The story.**, p. 56; **Ritter Grünembergs Pilgerfahrt**, S. 36. Вероятно става въпрос за катедралата Св. Яков.

⁵⁸ Св. Влас/Власий, бил е лекар и епископ на Севастия, 3 – нач. на 4 в., патронен светец на Дубровник, според традицията, черепът, дясната и лявата ръка се пазят като реликви в църквата Св. Власий там.

⁵⁹ Св. Катерина от Александрия, християнска светица и великомъченица, кр. 3 – нач. на 4 в.

⁶⁰ Св. Маргарет (Марина), християнска светица и великомъченица, нач. на 4 в.

⁶¹ Св. Елизавета, според Евангелието на Лука е майка на Йоан Предтеча и сестра на св. Анна, майка на Св. Дева Мария.

⁶² Св. Урсула е християнска светица и мъченица, вероятно от 4 в., според легендата е почитана заедно с 11, по-късно 11 000 девизи загинали за вярата. Споменава се за пръв път в надпис от 5 в. в църквата Св. Урсула в Кьолн.

⁶³ В текста *anchona*, вероятно става въпрос за същата олтарна част, спомената като *majesta* от Пиетро Казола. Виж текста по-долу.

⁶⁴ **Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca**, p. 57, § 28.

Германският поклонник Брайденбах не пропуска да отбележи и църквата посветена на „св. Биаджо, където се намират главата и двете ръце на **светия мъченик Биаджо** [Св. Власий] и една сребърна украсена маса“⁶⁵.

Друг немски пътешественик, **Конрад Грюнемберг** също се спира на патронния светец на Дубровник. „*Първо посетихме катедралата, красива църква покрита и украсена много великолепно, с мрамор от всякакви цветове и ние бяхме извънредно възхитени. В тази църква почиват **мощите на светия епископ св. Власий**. По време на нашето посещение, беше сезона на жътвата и празника за освещаване на църквата, така че всички съкровища на църквата бяха извадени на показ, за да бъдат видени от хората. Тук има също **малко от дрехата**, в която светецът [св. Симеон] внесъл нашия Господ в Храма*“⁶⁶.

Подробно описание на катедралата на Дубровник и на украсата и мощите, съдържащи се в нея, откриваме и в пътеписа на **Пиетро Казола**. „*Главната църква, посветена на Богородица, е малка за архиепископска църква. Въпреки това тя е много красива и е по-красива отвън, отколкото отвътре. Отвън е построена от бял, като мрамор, камък, и има красива аркада – с красиви малки колони, покрай които може да се разхождаш от външната страна на църквата. Всеки може да влезе също така и вътре, и дори жените отиват там над корабите на въпросната църква. Тази църква е малка, но хората има хубава **majesta***“⁶⁷ според нашия обичай, с няколко позлатени сребърни фигури. Не видях други красиви предмети в тази църква. Патронният светец на рагузаните е Св. Власий и аз мисля, че е много почитан, защото много от въпросните рагузани и също много скиавони извън Рагуза се наричат Власий. Рагузаните имат и друга църква, близо до катедралата и близо до пиацата, която е много добре украсена отвътре и отвън с красив мрамор”⁶⁸.

Любопитен е и разказът на двамата флорентински духовници, **Бонсиньоре Бонсиньори** и **Бернардо Микелоци** за Рагуза “*Градът е пълен с хора, но е малък, обиколката му е две трети миля. Всички улици са твърде тесни, с изключение на една в средата. ...В митрополитската църква на Рагуза се намира ръката на св. Йоан Кръстител, от която липсва един пръст - показалецът. На мене ми се струва, че става*

⁶⁵ Bernhard von Breydenbach. *Peregrinationes.*, p. 28.

⁶⁶ Konrad Grünemberg. *The story.*, p. 58. Ritter Grünembergs *Pilgerfahrt*, S. 37.

⁶⁷ Олтарна част от дърво или метал с релефни фигури на светци.

⁶⁸ *Viaggio a Gerusalemme a Pietro Casola.*, p. 126.

дума за онзи пръст, чиято половина се пази в Санта Мария дел Фиоре, а другата му половина в св. Йоан във Флоренция”⁶⁹.

Още от ранното християнството реликвите и мощите на светци и мъченици са използвани от вяращите като средство за закрила от болести и беди. Мощите се превръщат в обект на почитание в църквите, където се намират и стават особени места за поклонение. Седмият вселенски събор в Никея (Втори Никейски) през 786/787 г. постановява, че всеки олтар трябва да съдържа реликви и мощи, което показва, че съхранението на свети мощи вече се е превърнало в норма. Както видяхме от разгледаните текстове, западните поклонници от 15 в., които минават покрай далматинските градове на път за Йерусалим, се спират и отдават своята почит на многобройните мощи и реликви, пазени в Пореч, Задар, Рагуза.

⁶⁹ **Borsook, E.** Op.cit. p. 155, n. 62, BNCF, MSS Magl. XIII, 93.

Етноконфесионални отношения в градовете по западното Черноморие през погледа на Корнелио Мани (1638-1892)

Пенка Данова

Името на Корнелио Мани е почти непознато на българския читател¹, както са непознати и редица имена на италиански пътешественици от XVII столетие, прекосили българските земи и описали онова, което са видели по пътя. За него и днес се знае много малко. Името му не фигурира и в авторитетния „Биографичен речник на италианците“, в който да открием свидетелства за живота и творчеството му, както и по-нова критична литература. Кратките сведения в биографичната лема на довоенната Енциклопедия Трекани преразказват онова, което самият автор е писал за своите четиригодишни пътувания в различни провинции на Османската империя (1671–1674)².

Причината за това мълчание на съвременната справочна литература вероятно се дължи на сянката на съмнение, че описаното от Мани е плод на впечатления от действително осъществени пътувания. Много вероятно е в двата му тома с пътеписи да има и текстове, почерпени от записи на други автори, както и такива, които с голяма доза въображение и литературен талант да пресъздават въображаеми пътувания. Едно от тези описания има отношение към земите на българското Черноморие и именно за него ще стане дума по-долу.

Най-сериозният критик на този текст е румънската изследователка Мария Холбан, която включва в превод на румънски език части от пътеписа на К. Мани, отнасящи се до молдавските земи в т. VII от поредицата „Чужди пътешественици през румънските земи“. Тя аргументирано оспорва реалността на описаното пътуване, затова го публикува в приложението „Въображаеми пътувания“³.

¹ Неговото описание на гр. Смирна в превод на Б. Христов е включено в: **Тодорова, М.** Подбрани извори за историята на балканските народи (XV–XVII в.). София, Парадигма, 2008, с. 109.

² Неговото писмо от същия период, описващо Атина, е високо оценено от италианската литературна история и включено в антологията на италианския пътепис от XVII век от поредицата „Италиански класици“. Вж. *Viaggiatori italiani del Seicento* (a cura di M. Guglielminetti). Torino, UTET, 2007.

³ *Călători străini despre Țările Române*, VII. București, 1980, 529–562. Текстът на петото писмо, включено в първия том на Корнелио Мани е добре познато в румънската историография. Въведено в научен оборот 70 г. по-рано от Николае Йорга, то широко е използвано като исторически извор в

Аргументите на Мария Холбан са сериозни и в основната си част – основателни. Сред тях ще спомена само едно. Корнелио Мани твърди, че пътуването, което предприел в периода 23 юни – 26 август 1672 г. станало в компанията на някой си г-н Томазо Гобато, който често играе ролята на преводач от и на турски. Според М. Холбан г-н Томазо бил историческа личност, но не служител на посолство, а търговец, починал в Константинопол през 1662 г.⁴, т.е. десет години по-рано от времето, в което уж било станало пътуването на Корнелио Мани. Този, както и други аргументи сериозно подронват документалните достойнства на разказа⁵. Те обаче не изключват възможността авторът да е ползвал чужди записи, плод на реално пътуване.

Плаването на Корнелио Мани по западното черноморско крайбрежие е включен в том с писма и други мемоари. В дългото заглавие на съчинението подробно се описва съдържанието му:

„Всичко най-любопитно и забавно, което успя да събере Корнелио Мани през първите две години, които той прекара в пътувания и престои в Турция. В няколко писма, писани в Италия, които основно включват описанието на столицата Константинопол, на близките населени места, на османската войска както по време на поход, така и по време на стануване. Книга, посветена на пресветлия град Парма, негова родина. Добавен е доклад за сарая на Великия господар с всичките му най-тайни места, описан от Алберто Бобовио от Лвов⁶, който там живя под името Али бей в качеството на паж-музикант. В Парма, При Галеацо Розати, 1679. С разрешение на манастирските власти“⁷.

северната ни съседка. Вж. **Iorga, N.** Un călător italiân în Turcia și Moldova în timpul războiului cu Polonia. – *Analele Academiei Române*, seria II, t. XXXIII. București, 1910, 35–60.

⁴ *Călători străini*, p. 535.

⁵ Например – не са посочени датите, в които пътешествениците пристигат в определен град, объркан е реда на пристанищата (Малация или Малатия) е посочена на север от Ахтопол и др.

⁶ Войцех Бобовски (1610–1675), известен с латинското име Албертус Бобовиус – поляк, попаднал в плен на кримските татари и продаден в Истанбул в робство. Полиглот, след като приема исляма известен и под името Али Уфкъ бей.

⁷ Quanto di più curioso, e vago ha potuto raccogliere Cornelio Magni nel primo biennio da esso consumato in viaggi, e dimore per la Turchia. In varie lettere scritte in Italia, le quali principalmente includono l'esame della Metropoli di Costantinopoli, de' luoghi adiacenti, e dell'esercito Ottomano, sì in marchia, come in campo. Dedicata all'Inclita Città di Parma, sua patria. Aggiuntavi la relazione del Serraglio del Gran Signore, e le parti più recondite di esso, distesa da Alberto Bobovio Leopolitano, trattenutovisi con il nome di Alì bej in qualità di paggio di musica. In Parma, Per Galeazzo Rosati, 1679. Con Licenza de' Superiori. [11 f.] + 672 p. Подчертаното – мое, П.Д.

От заглавието е видно, че става дума за писма, съставени не по време на престоя в Османската империя, а по-късно, след завръщането на автора в родния му град Парма. Освен това редица бележки на Корнелио Мани подсказват, че въпреки натпрапчивото настояване, че той разказва в качеството си на очевидец⁸, текстът е преработван и стъкмен, така че читателят да открие наистина най-любопитното, без да се отегчава с вече известни факти. В предговора към първи том авторът несъмнено дири снизхождението на читателя с обръщението: „Читателю, който и да си ти, желая да си ми приятел и като към такъв се обръщам към теб... Зная, че ти е известно, че днес пътешествията из Турция са нещо обичайно (за онзи обаче, който ги преживее)... Може би ти ще ме обвиниш, че досаждам с повторението на многократно описвани неща, отбелязвани от разни пера, на разни езици и които аз съм предал многословно и объркано... Само искам да те уверя, че съм бил на всички места, до които някога франк е успял да стигне в Турция, без да жала нито изкусност, нито милостиня, нито да си спестявам риска“⁹.

От заглавието на книгата, както и от обръщението към читателя става ясно, че авторът не крие, че трудът му, представен в епистолярна форма, е съставен и подготвен за печат, след като той се завръща в Италия. Следователно той не крие от никого, че това не са автентични писма. Макар и деликатно, се намеква, че разказът съдържа познати неща, отбелязвани от по-рано пътували в Османската империя представители на европейския Запад. Този подход може да се интерпретира и като опит да се укрие плагиатство на чужди текстове. Без да се опитвам да оневиня автора, ще отбележа две неща. Първо, редица автори още от предходното столетие, които действително са пътували през Балканите, преписват дословно по-ранни пътеписи, без да отбелязват източника си. Правят това не от друго, а понеже смятат, че прежде пишещият е изразил най-добре онова, което те самите са видели и почувствали¹⁰. Следователно онова, което днес приемаме за плагиатство, по-рано е било интерпретирано като следване на определен литературен модел и никой никого

⁸ Пак там, с. 301.

⁹ Предговорът към читателя е без пагинация.

¹⁰ Класически пример в това отношение е пътеписът на Бенедето Рамберти от 1534 г., копиран изцяло или отчасти от редица по-късни автори. Вж. Данова, П. България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI век). София, Парадигма, 2011, 174–184.

не е обвинявал за подобен подход. На второ място ще изтъкна, че Корнелио Мани много ясно в заглавието е подчертал „Всичко най-любопитно и забавно, което успя да събере Корнелио Мани“. Тук не е изключено да става дума за ръкописи, до които е имал достъп по време на дългите си престои в Константинопол – отправно място за почти всичките му пътувания, последвали пристигането му в османската столица.

Двутомният труд на пармския духовник отразява характерните за Барока модуляции на литературния вкус, фокусирани повече върху любопитното и забавното отколкото върху реалното и позитивното. Бароковото въображение се вихри както в труда на Мани, така и в отпечатаните почти по същото време томове на Джовани Батиста Де Бурго „Петгодишно пътуване в Азия, Африка и Европа“¹¹.

Както първият, така и вторият том съдържат по седем писма, адресирани до видни представители на католическата църква, предшествани от кратък преразказ на съдържанието на тези писма, включен в непагинираните страници. С оглед на сведенията за българските земи за нас най-голям интерес представлява част от съдържанието на петото писмо от първия том (с. 300–461), адресирано до „Монсенъор Ридолфи, епископ на Каламино и Патриаршески суфраган в Константинопол“ и завършващо с думите „От Исакча, град в България, разположен на Дунава, на 26 август 1672 г.“¹²

По време на четиригодишния си престой в Османската империя Корнелио Мани предприема доста пътувания. Изходна точка е столицата Константинопол, която е описана в редица от неговите писма. Естествено е той да живее в европейския ѝ квартал, т.е. в Пера, често да бъде сътрапезник на европейските посланици, както и на католическите прелати, резидиращи там. В бележките му за обичаите и нравите на местните хора, прави впечатление нетърпимостта и неприязънта, която храни към православно вероизповедание. Тя е много по-силно изразена, отколкото какъвто и да било негативизъм спрямо други вероизповедания. За този автор всичко гръцко, т.е. православно, е олицетворение на суеверието. Дори към християните ренегати,

¹¹ Данова, П. Балканските маршрути на Джовани Батиста Де Бурго от 1682 г.: реално или въображаемо пътуване? – Историческо бъдеще, 2011, 1-2, 119–139; **Danova, P.** Rotte mercantili e conoscenze geografiche nel Sud-Est europeo nel *Viaggio di Cinque anni in Asia, Africa, & Europa del Turco (1689)*. – Etudes balkaniques, 2011, No 4, 97–119.

¹² Quanto di più curioso, p. 300, p. 461.

сред които той среща мнозина свои сънародници и описва техните съдби, се проявява много по-голяма търпимост и разбиране, отколкото към гърците. Тук пак трябва да се подчертае, че авторът нарича гърци както православните поданици на султана, така и самите гърци.

Корнелио Мани решава да предприеме плаване по море с цел да се присъедини към османската войска и да види военните действия в начеващата поредна полско-османска война (1672–1676). Тази цел е заявена още в краткото съдържание на писмото, представено в началото на тома: „Петото писмо включва пътуването с османската войска към Полша, тържествения марш на Великия господар, пищността и разкошът на неговите шатри, влизането в Молдавия и завръщането по Дунав на борда на каик, натоварен със зърно, пълен с роби и много подробности от османския лагер“. Тук не се споменава, че част от пътя на отиване не става с османската войска. В писмото Мани отбелязва, че решението да предприеме това пътуване било взето на 22 юни, че с него щели да пътуват Томазо Гобато и Джулиано Патрони и по тази причина той решил да се премести от Галата в Куручешче (в текста – Кучичешме), при граф Фиески¹³. Генуезкият резидент се опитва да разубеди пармския духовник да пътува: морето е бурно, ужасни злочестини сполетяват ежедневно клетите пътници по суша и то заради местните жители, професионални крадци и грабители. Упоритостта на Мани обаче го кара да отстъпи и той му дава препоръчително писмо до Панайото Никозио – „един от първите министри на това царство, за когото по-късно ще разкажа“¹⁴.

Пътуването започва на 23 юни, но поради силния северен вятър малкият плавателен съд не успява няколко дена да напусне Босфора. Тъй като по-нататък не се споменават точни дати на пристигане и заминаване, редно е да се предположи, че плаването по западночерноморското крайбрежие е станало през първата половина на месец юли 1672 г. Авторът описва няколко пристанища, в които акостира и които

¹³ Синибалдо Фиески (1626–1692) – официален дипломатически представител на Генуезката република при Османската порта от 1666 г. Първоначалният му двугодишен мандат бил продължен. С известни прекъсвания, в които той нямал мандат, но резидирал в Куручешме, той представлявал интересите на републиката на св. Георги до 1675 г.

¹⁴ Пак там, с. 302.

са особено интересни за нас. Това са Агатополи (Ахтопол), Сизополи (Созопол), Ахело (Анхиало, Поморие) и Варна.

„Успяхме за три дена да достигнем до един град в Долна Мизия или Волгария (която поради развалата на езика се нарича България), наречен Агатополи. От този град се виждат останки от стари градежи като сринати кули, ограждения с пробойни и сринати стени, всички те останки от нашествията на казаци¹⁵ и татари, които не са пропуснали да разкрият на тази клета област с многото си набези плачевните резултати на варварската си жестокост.

Реших да вляза в града и да го разгледам. Установих, че вътрешността му е също толкова мизерна като външния му вид. Но тук не липсваше население. Видях, че много от местата тук са добре населени и то от хора добре сложени. Всички те по религия и обряд са гърци, което ще рече лукави във вярата и прелукави в обичаите. Отидох да разгледам тяхната много стара църква, цялата изписана по гръцки маниер. Тя е седалище на епископ, който дойде да ни види и много учтиво ни отведе в дома си. Пригответе ни салата с малко чер хайвер, за да ни гости. После ни осведоми за своята болест, от която страдаше и г-н Томазо, който пазеше и някакви спомени по хирургия. Даде му някои съвети за здравето, за които онзи му благодари.

Междувременно се случи следното. Братът на епископа, който правеше хляба за продан, закъснел с изпичането му. Това стигнало до слуха на турския управител (който беше точно онзи, когото бяхме срещнали при фара¹⁶), който разпоредил да му доведат пекаря и без да се разправя с него, без да слуша никакви оправдания, разпоредил да му ударят дванадесет тояги по ходилата, едно прекомерно справедливо наказание.

Клетият епископ се разстрои от тази новина, макар че според мен гърците са свикнали с тоягата така както в Италия магаретата от Марке са научени да ги бият.

Ние се сбогувахме с него и излязохме извън града, за да се срещнем със споменатия турчин, който се беше разположил под малък къшк, полегнал сред килими и кадифени възглавници, какъвто им е обичаят. Той ни прие любезно и ни

¹⁵ Пиратските набези на казашки флотилии са особено разрушителни за селищата и островите по Западното Черноморие през второто и третото десетилетие на XVII век.

¹⁶ По-горе в текста е отбелязано (с. 310): „Пристигна лодка с Хазаджи, камериер на бостанджибашията, който се бе отправил към град, който трябва да управлява).

почерпи с кафе, после ни каза, че ако стигнем до град, наречен Варна, да му донесем на връщане голяма връзка кокошки. При тях [турците] варненските кокошки са високо ценени както в Италия са падуанските. Г-н Томазо, който разбира и говори до известна степен турски, започна разговор с него. После, като намири подходящ повод, се извини от името на клетия пекар като го помоли в бъдеще да приеме нашето поръчителство както за пекаря, така и за брат му. Хитрият турчин веднага се усети, че всичко това е дело на епископа, та каза, че попът трябва да бди брат му да си изпълнява навреме дълга, в противен случай и двамата щели да бъдат почерпени с плодовете, които пекарят вече вкусил. Докато пък останалите [гърци] щели да си извлекат голяма поука от станалото.

Всичко това ни се стори много разумно, така че г-н Томазо без повече да засяга темата, умело излезе от положението и се сбогува. След като излязохме от къщка, разходихме се из околните поля, които бяха приятни, но необработени поради недостига на жители.

На сутринта се качихме в каика и продължихме пътуването. Духаше откъм сушата и този вятър бе благоприятен, но излезе севернякът и гребците трябваше да опънат мишци, за да продължим. Следобяда г-н Томазо бе връхлетян от страшно главоболие. Главата така го стягаше, че почти изгуби зрение и изглеждаше така, сякаш полудява.

Привечер пристигнахме в един почти напълно разрушен град, наречен Малазия¹⁷. Тъй като падна мрак, преценихме, че няма да е добре да се отдалечаваме от каика. Опитахме се при светлината на огъня да обвиним главата на г-н Томазо, който изглежда изпита немалко облекчение.

На следващата сутрин отново отплавахме, но духаше същият насрещен вятър, който ни принуди рано да акостираме на плаж, на който вече бе заседнала една голяма чайка, която множество майстори поправяха и която при всичките им усилия не можеха да помръднат.

Тук спряхме за два дена. Тъй като свършваха хранителните ни припаси, решихме отново да отплаваме. Когато се качихме на борда, гребците загребах

¹⁷ *Malazia* – Няма селище с такова име северно от Ахтопол. На картата от 1560 г. на Джакомо Гасталди може да се види град с това име, но той отбелязан на юг от Ахтопол.

усилено, така че за около десет часа, те мокри от пот до петите, ни откараха до друг град, наречен Сизополи. И той като другите бе силно разрушен, но има прекрасно местоположение. Не си губихме времето, да търсил любопитни обекти, тъй като градът целият бе превърнат в купчина руини. Постаряхме се да намерим храна. Купихме половин шиле, каквото обещавам на Ваше преосвещенство да приготвя. Без лимон или какъвто и да било друг сос то би много крехко и вкусно [...]

Забелязахме появата на четири галери, които приближаваха, за да натоварят военни машини, докарани от Адрианополи в град, наречен Ахело. Видяхме, че спускат платна и лодки и с надеждата, че ще ни качат на борда и няма да ни откажат да ни откарат до успие на Дунава, решихме да сторим всичко по силите си, за да ги убедим да ни вземат.

Мъчеше ни мъртво вълнение, което подсказваше близка морска буря. За два часа преминахме канал от около 15 мили, макар вятърът да бушуваше и вълните многократно да заливаха каика. Най-после бурята утихна и се превърна в ситен дъждец, а ние успяхме да акостираме в споменатото пристанище на Ахело, просторен и богат град, особено що се отнася до фината бяла сол, която край него се добива от околностите на Черно море.

Слязохме на брега с намерението да узнаем чии са галерите и разбрахме, че става дума за ескадрата на Шабан бей, мой приятел, за когото мисля, че вече споменах на Ваше Преосвещенство. Успокоени от тази новина и тъй като знаехме, че той ще ни изслуша, качихме се на борда при него и го помолихме да ни вземе със себе си и да продължим пътя си с него до моста на Дунав. Той ни прие с обичайната си любезност. После ни предложи една от своите галери и то не само за да плаваме на нея, но и тя да бъде под наше разпореждане. Качихме на нея малкото си багаж, после слязохме на брега, за да се запасим с храна. Купихме месо и то на много добра цена, като се има предвид, че четири едри шилета ни излязоха на цена по-малко от един цехин. Докато моите другари се грижеха за прехраната, аз слязох на брега, за да разгледам страната. Открих, че е разположена на просторно и красиво място. Тъй като градът е разположен на брега на река, която не изглежда да е плавателна, то бреговете си мият от сладки и солени води. Обиколката му трябва да е голяма, той е

добре населен и богат град. Разгледах две гръцки църкви, тъй като местното население е от това вероизповедание.

Няколко дни по-рано оттам минала и войската на Великия господар, който също пожелал да види града, а след като го видял, казал, че много му харесва.

Когато наближи вечерта, качихме се на борда на галерата, чийто бей, т.е. капитан бе разпоредил на ни пригответ богата вечеря...¹⁸.

Корнелио Мани доста подробно описва тази вечеря, съдбата на готвача, италианец, приел исляма, кражбата на френския часовник на г-н Томазо Гобато и наказанието на младия крадец, за да се върне към пътуването и да разкаже за последната спирка по Западното Черноморие – град Варна:

„Но нека се върна към пътуването. След като отплавахме от Ахело, заобиколихме прекрасен плаж и след 80 мили стигнахме във Варна, град който в античността се наричал Дионизополи¹⁹. Той е най-важният град на Черно море, както заради структурата си, така най-вече заради търговията, която тук е развита повече отколкото на други места. Веднага щом пуснахме котва, слязох на брега и първо разгледах старата крепост с масивни стени, където се съхраняват и много образци от артилерията. Част от тях са бронзови, а друга част – железни. Влязох в града и отидох в безистена, което ще рече обществения пазар. Тук видях голям брой прекрасни дюкяни, разположени срещу просторен площад. Най-богатите от тях принадлежат на дубровничани, които във всички тези краища, било по море, било по суша, най-добре умеят да търгуват, по-добре от която и да било друга европейска нация.

Недалеч от Варна се намира седалището на свещеник, който трябва света меса на тези дубровничани. От много места прииждат, за да чуят службата му в малък параклис. Близко до площада видях три капители и две основи от мрамор, много добре изработени и ми се стори, че има фрагменти от надписи на гръцки, но силно повредени.

¹⁸ Quanto di più curioso, 311–318.

¹⁹ Сведенията на Корнелио Мани не са верни. Античното име на Варна е Одесос, а Дионисополис е късноантичен град край дн. Балчик.

Посетих и гръцката църква. Това е една доста скромна постройка, но видях близо до нея една забележителна древност, може би най-значимата от всичко, което видях през това пътуване. Това бяха четири много просторни арки, подпирани на четвъртити пиластри. Тук таме се виждаха останки на купули. Всичко бе иззидано от добре разположени тухли, много масивна и добре построена сграда, но поради липса на надписи и поради липса на традиция не успях да разбера какво е било това. Представих си, че това е бил езически храм, тъй като той в много отношения прилича на руините, които могат да се видят в Рим, а и в цяла Гърция.

Това място е особено богато на вина и на месни продукти. Местоположението е хубаво. Тук също се влива река, така че бреговете се мият от нея и от морето. Бейт бе разпоредил да спрем тук поради една проста причина – да могат робите да се запасят с вино. Ние също не пропуснахме тази възможност и се запасихме с голямо количество, тъй като тук има много вино, а и вкусът му е много приятен. Но тъй като престоят ни бе кратък, пропуснах да отида до едно място, което си бях наумил да посетя – там където станала голямата битка между турците и поляците по времето на папа Евгений IV, в която загинал полският крал Владислав и много знатни сеньори, а също и кардинал Чезарини, за когото се шири мнението, че бил заклан от някакви унгарци когато след сблъсъка в битката се бил оттеглил за да напои коня си и да му даде време да си отдъхне.

Казват, че на това място имало колона с надпис, свързан с тази битка. Издигната била по разпореждане на султан Амурат²⁰, който вече почти се бил отчаял и позорно се бил договорил с поляците, които пък, вярвайки че победата им е в кърпа вързана, безгрижно се наслаждавали да постигнатото споразумение, докато внезапно не били нападнати от отчаяните турци и без дори да могат да грабнат оръжие, почти всички били изстребени на полето. Самата глава на клетия крал Владислав, побита на дълго копие, била триумфално занесена пред Амурат, който след това поражение, победоносно се завърнал в Адрианополи.

Поляците приписват този погром на Янош Хуняди, унгарски войвода, баща на крал Матиаш, който в сублимния момент на битката се оттеглил. Той обаче (за когото се носи мълвата, че бил изключително смел и доблестен воин), изтъкнал в

²⁰ Мурад II – турски султан (1421–1443; 1444–1451).

своя защитен неминуемия разгром, за който вина носел известния кардинал, както и цялата християнска войска, от която той все пак успял да спаси известен брой унгарци и власи, които водел със себе си. Каквато и да е истината, това поле е осяено с хълмове с гъста растителност, за които зная само едно – това са общи гробове на християнски рицари, тук погребани по четири- петстотин, така че накъдето и да се обърна, съзирам само следи от нищетата на християнството и останки от объркването във вярата.

Когато се върнахме на галерите, отплавахме с попътен вятър откъм сушата и преминахме край един плаж, над който се издигаше манастир на дервиши, т.е. турски духовници, които на брой трябва да са към двеста. Това е необичайно нещо в Османската империя. После зърнахме диви хора, които живееха в каруци сред полето. Турците ги наричат добруджански татари²¹. Най-сетне стигнахме до едно успие на Дунава, в чието начало останахме заседнали в пясъка няколко часа.²²

От текста на писмото не могат да се извлекат сведения, които да говорят в полза на хипотезата, че става дума за въображаемо пътуване. Наистина има някои моменти, които могат да накарат изследователя да се съмнява в неговата автентичност. Не на последно място сред тях е и самият факт, че авторът недвусмислено признава, че текстът е съставен в Италия, т.е. най-рано две години след описаните в писмото наблюдения и събития. Във всеки случай става дума за пътни бележки, които Корнелио Мани е имал на свое разположение и които са излезли изпод перото на реален пътешественик. Верни са например наблюденията за солниците край Поморие.

Много интересни са наблюденията на италианския пътешественик за отношенията между различните етноси и вероизповедания в многонационалната империя, ширеща се на три континента. Като повечето католици, пътували с официална или неофициална мисия из провинциите на султана, Корнелио Мани също не крие неприязънта си към православието и православнике като цяло. Показателно е отношението му към ахтополския епископ и неговия брат. Макар да

²¹ Tartari Dobruzii – букв. татари от Добруджа. За латинския падеж в името на Добруджа ще стане дума по-долу.

²² Quanto di più curioso, 324–328.

писателят-пътешественик и неговите спътници да изпитват известно човешко състрадание към съдбата на пребития пекар, то е твърде крехко и се изпарява при първите бележки на турския бей. Освен това, отбелязва Мани, гърците били навикнали да ги бият, за да работят, както това ставало с магаретата от областта Марке. Потърсих смисъла на този фразеологизъм, който ми бе неизвестен. Оказа се, че магарето от областта Марке е особена порода едро магаре. В буквален и в преносен смисъл изразът се използва, за да подчертае характерните черти на магарето – особено упорито животно, нежелаещо да изпълни волята на стопанина си. Дори с цената на доста тояги. В конкретната случка, разказана от Корнелио Мани, е видно и отношението на добре позиционираните в Константинопол католици спрямо представителите на православната църква и тяхното паство. Нерядко симпатиите на автора са далеч от християнската солидарност и милосърдие. Както в тази случка, така и в други части на творбата, Корнелио Мани проявява много повече съчувствие и разбиране към приелите исляма италианци, отколкото към гърците/православните. И това е напълно разбираемо – с италианците той контактува на родния си език, с тях споделя общи вкусове и добри или лоши навици каквито са кухнята и страстта към виното. Във всички случаи етническата или националната близост и специфика доминират над конфесионалната принадлежност. Показател за това е неутралното отношение към дубровничани, католици като автора, за които е изтъкнато че умеят по-добре от всяка друга нация²³ да търгуват в земите на Османската империя.

В бележките за някои градове от Западното Черноморие се сблъскваме с характерната за някои представители на духовенство неточност и липса на интерес към географска култура²⁴. За разлика от географията, в текста се натъкваме на жив интерес към историята и по-специално към мястото, където се водила прочутата Варненска битка. Прави впечатление, че Корнелио Мани е разказал веднъж

²³ Под нация в случая следва да се разбира категория хора със специален статут по силата на сключени договореност с Високата порта. Вж. **Battaglia, S.** Grande dizionario della lingua italiana, T. XI. Torino, UTET, 1981, sub voce.

²⁴ Например – Ахтопол е представен като град, намиращ се в Долна Мизия, което се разминава с географската традиция на образования европейски Запад. Като селища в Долна Мизия следва да се посочват всички градове, разположени северно от Несебър, който тук не е споменат, до устията на р. Дунав.

историята ѝ от „полска гледна точка“ като обявява крал Владислав само за полски крал и преписва цялата вина за поражението на други фактори. Според тази гледна точка за християнския разгром били виновни унгарците. Тези сведения може да са почерпени по устен път. Освен че споменава, че „хората разказват“, може уверено да се прави предположение за кои хора иде реч – вероятно някои от полските пленници от битката при Каменец Подолски, с които италианецът пътува на връщане към Константинопол. Корнелио Мани е критичен към подобна интерпретация и привежда становището на Янош Хуняди. В този случай извор на информация най-вероятно е писмен латински източник ако се съди по формата, в която срещаме изписано името на Хуняди. Това, както и формата, под която срещаме добруджанските татари – *Tartari Dobruzii*, подкрепят становището, че текстът е преработван и допълван с оглед публикуването му. Разбира се, тази преработка намалява документалните му достойнства, но подстихва по-горе направеният извод, а именно, че през втората половина на XVII век в съзнанието на западноевропейския пътешественик много по-силно е развита представата за национална/ етническа близост, почиваща на общия произход, език и култура, отколкото близостта, определяна от конфесионалната принадлежност. Те с особена сила се изявяват в пъстрата етническа картина на близкия Ориент, в която Корнелио Мани чувства като по-близки генуезкия резидент Фиески и приелите исляма италианци Шабан бей и неговия готвач от Маса Карара, отколкото дубровнишките търговци или полските пленници, католици като самия него.

Житейският разказ и динамиката на балканската действителност (из живота на населението по българо-сръбската граница)*

Мира Маркова

Неумолимата политическа реалност често преобръща човешките съдби, без да отчита личните желания и стремежи на хората. Тогава „животът на границата” или „животът между границите” става обичайно явление. В това отношение Балканите са един от най-динамичните европейски региони, където политическите обрати, особено през двадесетото столетие, поставят много хора пред дилемата на безвъзвратния избор. Историята на Балканите буквално „произвежда” граници от най-различно естество – политически, етнически, културни, икономически. Според социоложката Анна Кръстева границите на Балканите имат значение, те са по-скоро твърди и изключващи вместо включващи (Кръстева 2012: 100). Балканските граници са допълнително заздравени и усилены от принадлежността им не към „студени” политически фактори, а към „горещи” идентичностни принадлежности (Пак там). Подобна констатация се потвърждава и от С. Андреев, който застъпва тезата, че при Балканските държави държавните граници са вкоренени в едно субнационално и локално ниво на идентичности (Andreev 2004: 383). В съвременния свят на бързоразвиваща се и бързопроменяща се културна реалност, Балканите продължават да формират „една друга Европа”, където неологизмите *bordering*, *ordeding*, *othering*** (заглавие на Henk van Houtum, Ton van Naerssen 2002, цит. по Кръстева 2012) са част както от всекидневието, така и от политическата реалност. Понятията „територия”, „власт”, „различие”, „другост” са значими елементи от мисленето на човека от Балканите. Една от основните причини се корени във факта, че държавите на Полуострова са в сложни отношения с етническите идентичности, които често пресичат политическите граници (Кръстева 2012: 104) и превръщат „другостта” в особено значима и (в повечето случаи враждебно) непреодолима.

Настоящото изложение е посветено на личната история (и драма) на онези хора, които остават незабелязани от „голямата история”. Разгледаните житейски разкази разкриват взаимоотношенията (и влиянията) между индивидуалния жизнен път и

политическата конюнктура. Чрез разказите се поставя акцент върху съдбата на българите от Западните покрайнини (най-вече от региона на Босилеградско и Царибродско, дн. Димитровград, в РСърбия). Тези територии, след Първата световна война, са откъснати от България и предоставени на Югославия. Днес през тях минава българо-сръбската граница-политически мотивирана (от Великите сили), но културно и етнически незащитима (разбира се в периода на нейното установяване).

Съдбата на отделния човек (наричан не рядко „човекът от народа“) привлича изследвателя, доколкото дава възможност да се потърси мястото на човека в историята, с неговите желания, стремежи, успехи и несполуки. Чрез този подход се откроява връзката между глобалния исторически процес, реалната действителност, локалната идентичност и моделите на локалната общност. Житейските разкази дават възможност да се разбере поведението на обикновените хора и техните позиции, предизвикани от ключови исторически събития. Така индивидуалната история се превръща в не по-малко ценна от официалната – дело на професионалистите. Индивидуалната история разкрива човешкото лице на обективната (професионалната) история. Отделните съдби и преживени жизнени практики са опит да се неутрализира забравата, отричането на миналото и налагането на живот единствено в настоящето, т.е. на *живота за мига*. При този подход от значение е не фактологичната точност на събитията в предложените разкази, а съхранената жива традиция, емоционално преживените повратности на историята и личното отношение към тях. Онова, което трябва да търсим в житейските разкази, е по-скоро утаения опит и това, което стои зад гърба на разказващия, оформяйки наратива в една определена и свързана с настоящето културна матрица (Гълъбова 2008: 116). Наративът подпомага документалния подход на историята, за да се изгради съвместно по-пълна картина на отминалото време, което чрез съдбите на хората, има отношение и към настоящето.

Така, според австрийския антрополог Герт Дресел, се поставя акцент върху многообразието от кръгове за обсъждане на житейски истории като един вид съвременно историко-етнологично изследване на пространството „у дома“ (Дресел 1996: 121). Микроисториите разкриват цялата плетеница от отношения, представи, поведения, манталитети, начини на мислене, ритуали, форми на комуникация и пр., като очертават тяхното структуриращо въздействие. Чрез микроисториите се прави опит за една „histoire

totale”, защото именно тя се стреми към реконструкцията на окултурения социум. В резултат, микроскопският поглед може да бъде съпоставен и анализиран в контекста на макропроцесите (Пак там: 87–96).

Първият акцент от изложението се фокусира върху съдбата на българския журналист и общественик Есто Везенков. Роден в с. Поганово (Царибродско). След 1919 година неговото семейство е подтикнато към принудително изселване от родните места. Заселва се в София, където първоначалните притеснения са големи и както самият Есто Везенков посочва, „когато дойдохме в София, бяхме неопитни и изплашени” (Везенков 2009: 23).

Историята и политическата конюнктура отреждат на героя съдбата на бежанец. Гражданската му позиция и лична съдба го правят съпричастен към живота на всички бежанци от онази епоха, независимо от кои краища на етническите български земи са те. Разбира се най-голямо внимание и място в цялостната му дейност заема съдбата на българите от Западните покрайнини. Тяхната мълчалива или реална съпротива, от двете страни на границата, срещу решенията на Ньойския договор (подписан на 27 ноември 1919 г. и уреждащ отношенията между България и страните от Антантата), поставя на дневен ред въпроса за принудителното емигранство, за носталгията, за измеренията на патриотизма. Не по-малко значим проблем е проблемът за мястото на бежанеца в големия град, за неговата адаптация и изграждането на стратегии за оцеляване.

Героят на този разказ е особено активен през 30-те години на ХХ век. Завършва Трета софийска мъжка гимназия, участва в дейността на бежански дружества, пише дописки за различни вестници, свързва се с клуб „Родна авиация” и накрая печели конкурс в проходащото тогава Радио София, с което свързва и професионалната си съдба. Първите радиопредавания в България започват през 1935 година. Скоро след това радиото се превръща в най- масовата информационна, образователна и дори възпитателна агенция, която прераства в неформална институция. Есто Везенков се издига до ранг програмен директор и по този начин определя насоките за популяризацията на българската история и култура. Безспорно, бежанските проблеми остават за него винаги злободневни. През целия си живот не престава да се бори за правата на българите от Западните покрайнини, а чисто човешката му носталгия по родния край изгражда идиличен образ на тези безвъзвратно изгубени земи. Темата е актуална, защото бежанците са фактор в българската

действителност, особено в годините след Първата световна война, не само с физическото си присъствие и стопанските проблеми, които битието им поражда, но и като елемент от емоционалната структура на времето (Везенков 2009: 28).

След политическите промени в България, настъпили през 1944 година, Есто Везенков е обвинен във „фашистка пропаганда” и хвърлен в затвора, където престоява две години. После с петното в досието - „неблагонадежден” води трудно съществуване, но не прави компромис със съвестта си, доказвайки, че човек може да живее достойно и в недостойни времена.

Изборът да бъдат бежанци, направен от семейството на Есто Везенков, е предприет от мнозина, които в името на своята национална идентичност, изоставят дом и имот, за да започнат от нула, но в рамките на отечеството си. След 1918 година в София около 70 хил. бежанци са настанени в стари вагони, в палатки на полето (Станев 2005: 22). Общата съдба на бежанците ги свързва помежду им. Те изграждат землячества на много широка основа, без значение дали са западнопокрайнци, тракийци, македонци или добруджанци. Може би едва разочарованията на Втората световна война разкъсват връзките между тях и ги изолира един от друг. Статутът *политически бежанец* в международно- правен аспект е определен чак от Женевската конвенция от 1951 г. Реално всички онези българи, които след Първата световна война окончателно са прогонени от родните си места, могат да разчитат преди всичко на личната си инициатива, познанства и локални общностни връзки и частично на мерките, предприети от българската национална държава, но без да имат реален статут на бежанци. Така измеренията на проблема са наистина огромни.

Крайните западни софийски квартали „Банишора”, „Три кладенци”, „Булина ливада”, „Царибродски”, „Коньовица”, населени предимно с бежанци, до 40- те години на ХХ в. са обиталище на градската беднота. Тези квартали, обаче имат своя физиономия. По своему те са уникални, съответстващи на динамиката на времето, живеещи с пулса на събитията особено от 20- 30-те години на ХХ век. Махала и улицата най-вече възпитават младите хора от тези квартали. Те ги обединяват в определени локални общности, със свои вътрешни правила, организация, ценности. Не без основание Есто Везенков посочва, че младите хора от тези квартали са носители на „чистия патриотизъм” (Везенков 2009: 39), имат силно изявена гражданска позиция и често посвещават съществуването си на каузата

на националното обединение. Като илюстрация могат да бъдат приведени и други житейски истории, освен вече споменатата.

Така например авторитетният български юрист Боян Михайлов има също съдба на бежанец, изпълнена с вътрешни противоречия, терзания и повратности. Семейството му не се изселва от Царибродско веднага след сръбската окупация. Баща му е поборник от Първата световна война. Участник в героичния Драгомански полк, раняван в лицето, награден с орден за храброст. Дядо му обаче не може да остави родните краища и забранява на семейството да се изселва. Бащата дълго време търпи, учейки се да говори на сръбски, но когато децата порасват ситуацията се променя. Големият му син минава границата, установява се в София и става шивач. Малкият му син, който е героят на тази история, расте раздвоен между средата, която намира в училището в Пирот и онова, което слуша и възприема в семейството си. Един ден в началото на 30-те години бащата натоварва една волска каруца и се отправя по пътя към София. *На Драгоман обаче няма арка и фанфари, а митница. А митничарите се оказват – важни и ограничени* (Везенков 2009: 47). Спират човека и искат да плати висока такса за носеното от него буренце с ракия. Човекът няма пари и обяснява, че е поборник от Първата световна война. Това не трогва чиновниците и те държат на своето. Когато наистина се убеждават, че човека не може да плати, митничарите изливат ракията на прашния път. Огорчението и обидата са огромни. *В душата на момчето ляга тъмна сянка* (Везенков 2009: 48). Чиновниците от двете страни на границата се оказват еднакви.

Семейството идва в София. Отиват в Гражданското отделение да се регистрират, където им искат удостоверения и високи такси. Бащата показва своя орден за храброст, моли се, ругае и захвърля ордена в краката на чиновника. Младежът отново е разочарован и търси истината, за да се опре на нея. До края на живота си остава раздвоен. Не осъжда никого. Обвинява политиката и търси да си обясни нещата с нравите на „пещерните“ балкански люде (Везенков 2009: 49).

Тази поучителна история е показателна за драмата на бежанците. В много отношения те остават неразбрани и изолирани. „Границата“ сякаш белязва битието ми, а историята е безкрайно жестока към тези обикновени хора. Целият им живот минава на предела, в съмнение и търсене.

Друг случай поставя в центъра на изложението младеж, чието семейство остава от другата страна на границата. Младежът обаче не може да прости нито покорството на родителите си, нито службата на брат си. *Не обичаше роднините си, а тъгуваше по земята,* която беше оставил (Везеков 2009: 50). През 1942 г. преминава границата, пресреща някаква сръбска чета, стреля и убива предводителя ѝ, защото познал в негово лице някогашния пандурин. След 1944 г. тази история го принуждава да премине в нелегалност. Укрива се в изоставени кошари, а с храна го снабдява снаха му. Тя обаче споделя с мъжа си. Братът, на служба при новите власти, го предава. Днес вече, както казва Есто Везеков, брат брата не стреля (Везеков 2009: 50), но това не значи, че различията отвъд и отсам границата са намалели.

Други хора, обаче никога не прекриват границата и прекарват живота си в различно културно обкръжение, притискани между компромиса и паметта на дедите си.

Западните покрайнини (т.е. районите на Босилеградско и Царибродско) са чужди за сръбската култура земи (преди Първата световна война там въобще не живеят сърби), затова новите им владетци хвърлят много усилия за сръбизация на населението. Двадесетте години на XX в. са едно от най-тежките десетилетия в българо-сръбските отношения. През този период са затворени 138 български начални училища, 2 гимназии, 6 прогимназии (Вж. По-подробно: Архивите 2005). Закрити са различни български културни дружества. На ежедневно насилие е подложено обикновеното население (Архивите 2005: 255), респонденти посочват, че *дори като жънехме не смеехме да се обърнем с лице към България, за да не ни обвинят в шпионаж*. Целенасочено е ликвидирана и българската интелигенция. В тази връзка ще спомена имената само на видните босилеградчани Йордан Захариев и Емануил Попдимитров, които по принуда напускат родните си краища, за да спасят живота си. В паметта на българите от Босилеградско още присъства името на капитан Тома Станкович като символ на извършваните репресии в онези времена (Архивите 2005: 260). Мнозина българи са репресирани единствено заради това, че притежават български печатни издания (Архивите 2005: 255-256), независимо че сръбската политическа доктрина официално признава наличието на българско малцинство.

Съвсем естествено, провежданата през годините целенасочена политика за сръбизиране на населението дава своите резултати. Много от обикновените българи, които

остават по родните си места, изпитват известен страх да декларират идентичността си. Някои от тях възприемат като компромис т. нар. югославска идентичност. Други се крият зад наименованието и особеностите на етнографската група от региона (шопи). От 50-те години в сръбската политика е в сила и изфабрикуваната теория за „шопската нация”. Особено за Царибродско и днес сред хора с явен български произход, може да се чуе обяснението: *тук сме особена порода хора- смесица между българи и сърби, шопи ни викат. Немаме ние вера и народност.* И болка, и драма прозират зад тези думи, които илюстрират терзанията на хората от описаните погранични райони. Цената на компромиса е изключително висока. И днес за българите от Царибродско естественият притегателен градски център, с икономическа значимост е София, отстояща само на 80 км., а съответно за босилеградчани – това е гр. Кюстендил, намиращ се на около 20 км. Екологичната ниша естествено поражда икономическа връзка между големия град и периферните му райони от близкия хинтерланд. Неумолимата историческа действителност прекъсва обаче тази връзка, установявайки нови политически граници, които са пречка за нормалното икономическото развитие на пограничните райони. Проблемите от този характер са заложили още при прокарването на новата граница, доколкото по-голямата част от земеделските земи на редица разделени села като например Стрезимировци, Слишовци, Калотина, Славчето, остават в Сърбия. За Сърбия тези погранични райони са най-изостаналите в икономическо и инфраструктурно отношение. Единствено държавната служба гарантира прилично препитание на българите там, но тогава става почти невъзможно откритото заявяване на българска етническа принадлежност. Компромисите продължават и днес. Като прибавим силното влияние на югофолка и близостта на традиционната сръбска и българска обредна система, в много отношения обезличаването на българите от пограничните райони е факт, въпреки активната дейност на местните български дружества, особено през последните десетилетия.

Настъпилото политическо затопляне в отношенията между България и Сърбия не може да заличи болката у обикновените хора, живеещи от двете страни на границата.

Представените житейски разкази налагат някои обобщения, отчитайки техните типологични характеристики. На първо място тези разкази принадлежат само на мъже, което определено има своите специфики. Мъжкият спомен е по-ориентиран към важни

политически и социални събития. Много често, той е в първо лице, единствено число като по този начин се поставя акцент върху говорещото лице и неговата гледна точка. В своите разкази мъжете са винаги политически ангажирани като политическите им пристрастия накъсват хода на изложението. Мъжете търсят оправдание за едно или друго свое действие в развитието на глобалния исторически процес. Конкретните исторически параметри са друга отличителна черта на мъжкия разказ. Времето има реални исторически измерения, свързани с политически, международни и общонационални значими събития: ... *преди Първата световна война; след подписването на Ньойския договор; през Втората световна война; след 9 септември 1944 г.* (установяването на комунистически режим в България).

В своите разкази мъжете залагат признаването на авторитети и спазването на йерархия – в семейството, в групата, в общността. В рамките на семейството е неоспорим авторитетът на бащата (дори разказващият да не е съгласен с позицията на бащата, тази позиция е приемана без възражения). До голяма степен това е остатък от патриархалните традиции, доминиращи във възпитанието на българите почти до средата на ХХ век. Трябва да се отчете и фактът, че представените разкази, принадлежат на хора, произлизащи от село, където зачитането на бащината воля е общовалидна норма. В групата най-често е с авторитет онзи, който доминира с физическа сила или чрез специфични умения. В обхвата на общността водещ е житейският опит и съответното социално положение. Важен показател е и възрастта. Авторитетът на възрастните хора е неоспорим. Факт, който остава константна категория, независимо от промяната на ценностите през различни исторически периоди.

Безспорно повтарящ се мотив в мъжките разкази е отношението към историята, обвързана винаги с националната идентичност. В мъжкото повествование разказващият винаги дава оценка на историческата ситуация, интерпретира важни исторически събития. Тук от значение е и фактът, че и трите представени житейски истории принадлежат на бежанци, които имат особена менталност. Чрез „припознаването“ и интерпретирането на историята те поддържат стабилна своята идентичност, комуникират успешно както със своята локална общност, така и със своята държава (Маркова 2011: 167).

Представените разкази поставят и въпроса за зависимостта на обикновения човек от драстичните промени, които настъпват в хода на историческото битие. В този контекст

според Владимир Пенчев биографичните наративи представляват особена класификационна единица (Пенчев 2008: 41) като автобиографията не е просто разказ, тя е философия.

Динамиката на двадесетото столетие предизвика срив на политически системи, установи нови политически граници и провокира миграционни движения от различно естество. Бежанците са принудителни мигранти и тяхната съдба поставя редица въпроси пред изследователя, отнасящи се за ролята на обективната историческа реалност, за мястото на човека в историята, за неговите желания, стремежи, търсения, за обвързаността между индивидуалния жизнен път и политическата действителност. Личните истории на бежанците реабилитират стойността и значимостта на индивидуалната история в общия процес на общественото развитие. Изследването на тези истории поддържа жива паметта и формира „чувство за история”. По думите на един от героите на представените житейски разкази, *каквото и развитие да претърпи светът, ние сме длъжни да помним. И доброто, и лошото. За да бъдем народ с минало, колкото и противоречиво да е то.* Когато миналото присъства в настоящето се поражда специфично възприятие на съвременността. Особено днес, когато съвременната ситуация на Балканите, отново направи актуална темата за бежанците, макар и проблемът да е породен от по- различно естество.

Бележки:

*Вариант на текста бе прочетен на конференция „Балканите като интеркултурен код”, проведена в Познан, Полша и организирана от катедрата по Славистика на Университета „Адам Мицкевич”, Познан.

** формиране на граници, на ред, на другост.

Литература:

Българите от Западните покрайнини (1878-1975) 2005: – Във: Архивите говорят.
Т. 35. С.

Везенков, Е. 2009: Частица от истината за цялото: спомени на журналиста. С.

Гълъбова, Н. 2008: Разказано и недоизказано: спомени от Английската гимназия в София (1964- 1969).- Балканистичен форум, № 1-2, 115-123.

Дресел, Г. 1996: Историческа антропология. Въведение. Международен университетски семинар за балканистични проучвания и специализации към ЮЗУ „Неофит Рилски“. Благоевград.

Кръстева, А. 2012: Граници и глобализация: Балкански дилеми.- Социологически проблеми, 1-2, 86- 112.

Маркова, М. 2011: Локалните градски култури. Русе.

Пенчев, Вл. 2008: Миграцията като текст. Изследователски и автобиографични ресурси.- Балканистичен форум, № 1-2, 40- 54.

Станев, В. 2005: Бежанците.- Във: Фамилната история и превратностите на XX век. Четвърти национален исторически конкурс. С., 21-22.

Andreev, S. 2004: The border in Southeast Europe – democratic legitimacy and security issues in an enlarging European Union. – In: Southeast European and Black Sea Studies. Vol.4, № 3, 379- 398.

LIFE STORY AND DYNAMICS OF THE BALKAN REALITY

Summary

Mira Markova

Political reality often changes human life. It gives opportunity to make unchangeable choice. Life on the border or between two borders sometimes becomes a habitual event. In this sense the Balkans are one of the most dynamics European regions.

This article is dedicated to individual stories of people living aside of “the Great history”. The stories present contact between individual life-ways and political reality. The presented life-stories belong to Bulgarians from the western part of the Bulgarian lands – Western Outlands (in present days city of Dimitrovgrad, Serbia) – territories that after the World War I had been taken from Bulgaria and given to Yugoslavia.

The hero of one of the stories crossed the border and located in Sofia. He became a prominent person, one of the founders of the National Bulgarian Radio but the homesickness lasted forever. His name is Esto Vezekov. Within his activities, a special attention was paid to the destiny of Bulgarians from the Western Outlands. Their silent but real resistance from the both sides of the border against the decisions of the Berlin Congress, put on the agenda the problem of the emigration by compulsion, the homesickness and the dimensions of the patriotism. Not less important is the problem about the place of a refugee in the big city, about his adaptation and building up strategies for survival.

This theme was a problem of the present day, especially during the years of the First World War and after that, because refugees were a factor in Bulgarian reality not only with their physical presence and the economic problems arising from this but also as an emotional structure of the time.

After the political changes in 1944, Esto Vezekov lied under a charge of “fascist propaganda” and was put into a jail for 2 years. Later, with the stain in his file “unreliable”, he led a difficult life, but yet – he never made a compromise with his conscious and thereby proved that man can live with dignity in undeserving times.

The choice to become a refugee that made the family of Esto Vezekov was the choice of many others. In the name of the national identity they left home and property and started a new beginning within the frames of the homeland. After 1918 about 70 thousand refugees were accommodated in old wagons and tents in the fields around Sofia. They organized brotherhood on a broad base, with no respect of the place of birth – Western Outlands, Thrace, Macedonia or

Dobrudza. Perhaps it was later, after the disappointment of the World War II, when these connection broke and isolated people from each other.

Another life-story is this of the competent lawyer Bojan Mihajlov. He was a refugee too. Immediately after the Serbian occupation, his family didn't leave Tzaribrod district (Western Outlands). His father was a soldier in the World War I. He participated in the heroic Dragoman regiment and wounded in the face, he was awarded a military cross. But his grandfather couldn't leave the homeland and prohibited his family from moving. For a long time Mihajlov's father endured the humiliation to study and speak Serbian language, but as children grew the situation was changing. His elder son crossed the border, settled in Sofia and became a tailor. His younger son which is the hero of our story, grew up in a state of uncertainty between the surroundings at school in Pirot and home background. One day in the beginning of the 30-ies the father loaded up all his property in a ox-cart and set off for Sofia. Unfortunately no arcs and fanfares welcomed him at Dragoman, but a custom-house. And the custom officers proved to be pompous and narrow-minded. They stopped the man and wanted him to pay a high tax for a single cask of brandy. The man had no money and explained that he had been a soldier in the World War I. That fact didn't touch the clerks and they insisted. As they convinced themselves that man couldn't pay, officials poured out the brandy on the dusty road. The offence and affliction were great. A dark shadow laid within the soul of the lad. Custom officers from the both sides of the border turned to be the same.

The family arrived in Sofia. They went to the Civil Department where they had to present certificates and pay high taxes. The father showed his military cross, begged, abused and finally threw the medal in the feet of the clerk. Again the lad was disappointed and tried to find the tower of strength in the truth. He remained uncertain until the end of his life. He convicted nobody. He blamed the policy and explained things that had happened with the temper of the "cave-dwelling" Balkan people.

This cautionary tale illustrates the refugee's drama. In many aspects they remain not understood and isolated. It seems that "the Border" marks their lives and history is extremely cruel towards these ordinary people. Their whole life passed on the edge, in a state of uncertainty and mistrust.

The improvement of the political relations between Bulgaria and Serbia couldn't wipe out the anguish that people from the both sides of the border suffered.

Dynamics of the twentieth century caused a collapse of the political systems, established new political borders and provoked various migrations. Refugees are compulsory migrants and their fate rise a number of questions about the role of the objective historical reality, about the place of the human being within the historical process, about his desires, ambitions, demands, about the commitment between individual life and political realities. These personal stories of the refugees rehabilitate the significance of the individual history within the whole process of the social development. According to the words of one hero of these individual stories *whatever development the world goes through we should remember the good and bad things in order to be a nation with its own past no matter how contradictory was it*. And when the past is in the present, a special perception of the contemporaneousness occurs.

ISSN 1314-2755